मनुस्मृति

प्रथमोऽध्यायः

मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः
प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं वचनमब्रुवन् १
भगवन्सर्ववर्णानां यथावदनुपूर्वशः
अन्तरप्रभवानां च धर्मान्नो वक्तुमर्हसि २
त्वमेको ह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयंभुवः
अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्य तत्त्वार्थवित्प्रभो ३
स तैः पृष्टस्तथा सम्यगमितौजा महात्मभिः
प्रत्युवाचार्च्य तान्सर्वान्महर्षीञ्श्रूयतामिति ४
आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ५
ततः स्वयंभूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम्
महाभूतादि वृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः ६
योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः
सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्बभौ ७
सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः
अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत् ८
तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम्
तस्मिञ् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ९
आपो नरा इति प्रोक्तापो वै नरसूनवः
ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः १०
यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकं
तद्विसृष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति कीर्त्यते ११
तस्मिन्नण्डे स भगवानुषित्वा परिवत्सरम्
स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तदण्डमकरोद्द्विधा १२

ताभ्यां स शकलाभ्यां च दिवं भूमिं च निर्ममे
मध्ये व्योम दिशश्चाष्टावपां स्थानं च शाश्वतम् १३
उद्बबर्हात्मनश्चैव मनः सदसदात्मकम्
मनसश्चाप्यहंकारमभिमन्तारमीश्वरम् १४
महान्तमेव चात्मानं सर्वाणि त्रिगुणानि च
व्ययाणां ग्रहीतृणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च १५
तेषां त्ववयवान्सूक्ष्मान्षरणामप्यमितौजसाम्
संनिवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे १६
यन्मूर्त्यवयवाः सूक्ष्मास्तानीमान्याश्रयन्ति षट्
तस्माच्छरीरमित्याहुस्तस्य मूर्तिं मनीषिणः १७
तदाविशन्ति भूतानि महान्ति सह कर्मभिः
मनश्चावयवैः सूक्ष्मैः सर्वभूतकृदव्ययम् १८
तेषामिदं तु सप्तानां पुरुषाणां महौजसाम्
सूक्ष्माभ्यो मूर्तिमात्राभ्यः संभवत्यव्ययाद्व्ययम् १९
आद्याद्यस्य गुणं त्वेषामवाप्नोति परः परः
यो यो यावतिथश्चैषां स स तावद्गुणः स्मृतः २०
सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक्
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे २१
कर्मात्मनां च देवानां सोऽसृजत्प्राणिनां प्रभुः
साध्यानां च गणं सूक्ष्मं यज्ञं चैव सनातनम् २२
अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम्
दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थमृग्यजुस्सामलक्षणम् २३
कालं कालविभक्तीश्च नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा
सरितः सागरान्शैलान्समानि विषमानि च २४
तपो वाचं रतिं चैव कामं च क्रोधमेव च
सृष्टिं ससर्ज चैवेमां स्रष्टुमिच्छन्निमाः प्रजाः २५

कर्मणां च विवेकार्थं धर्माधर्मौ व्यवेचयत्
द्वन्द्वैरयोजयच्चेमाः सुखदुःखादिभिः प्रजाः २६
अण्व्यो मात्रा विनाशिन्यो दशार्धानां तु याः स्मृताः
ताभिः सार्धमिदं सर्वं संभवत्यनुपूर्वशः २७
यं तु कर्मणि यस्मिन्स न्ययुङ्क्त प्रथमं प्रभुः
स तदेव स्वयं भेजे सृज्यमानः पुनः पुनः २८
हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मावृतानृते
यद्यस्य सोऽदधात्सर्गे तत्तस्य स्वयमाविशत् २९
यथर्तुलिङ्गान्यृतवः स्वयमेवर्तुपर्यये
स्वानि स्वान्यभिपद्यन्ते तथा कर्माणि देहिनः ३०
लोकानां तु विवृद्ध्यर्थं मुखबाहूरुपादतः
ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रं च निरवर्तयत् ३१
द्विधा कृत्वात्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत्
अर्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत्प्रभुः ३२
तपस्तप्त्वासृजद्यं तु स स्वयं पुरुषो विराट्
तं मां वित्तास्य सर्वस्य स्रष्टारं द्विजसत्तमाः ३३
अहं प्रजाः सिसृक्षुस्तु तपस्तप्त्वा सुदुश्चरम्
पतीन्प्रजानामसृजं महर्षीनादितो दश ३४
मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम्
प्रचेतसं वसिष्ठं च भृगुं नारदमेव च ३५
एते मनूंस्तु सप्तान्यानसृजन्भूरितेजसः
देवान्देवनिकायांश्च महर्षींश्चामितौजसः ३६
यक्षरक्षस्पिशाचांश्च गन्धर्वाप्सरसोऽसुरान्
नागान्सर्पान्सुपर्णांश्च पितृणांश्च पृथग्गणम् ३७
विद्युतोऽशनिमेघांश्च रोहितेन्द्रधनूंषि च
उल्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च ३८

किन्नरान्वानरान्मत्स्यान्विविधांश्च विहङ्गमान्
पशून्मृगान्मनुष्यांश्च व्यालांश्चोभयतोदतः ३९
कृमिकीटपतङ्गांश्च यूकामक्षिकमत्कुणम्
सर्वं च दंशमशकं स्थावरं च पृथग्विधम् ४०
एवमेतैरिदं सर्वं मद्नियोगान्महात्मभिः
यथाकर्म तपोयोगात्सृष्टं स्थावरजङ्गमम् ४१
येषां तु यादृषं कर्म भूतानामिह कीर्तितम्
तत्तथा वोऽभिधास्यामि क्रमयोगं च जन्मनि ४२
पशवश्च मृगाश्चैव व्यालाश्चोभयतोदतः
रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजाः ४३
अण्डाजाः पक्षिणः सर्पा नक्रा मत्स्याश्च कच्छपाः
यानि चैवं प्रकाराणि स्थलजान्यौदकानि च ४४
स्वेदजं दंशमशकं यूकामक्षिकमत्कुणम्
ऊष्मणश्चोपजायन्ते यच्चान्यत्किं चिदीदृषम् ४५
उद्भिज्जाः स्थावराः सर्वे बीजकाण्डप्ररोहिणः
ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः ४६
अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः
पुष्पिणः फलिनश्चैव वृक्षास्तूभयतः स्मृताः ४७
गुच्छगुल्मं तु विविधं तथैव तृणजातयः
बीजकाण्डरुहाण्येव प्रताना वल्ल्य एव च ४८
तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना
अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः ४९
एतदन्तास्तु गतयो ब्रह्माद्याः समुदाहृताः
घोरेऽस्मिन्भूतसंसारे नित्यं सततयायिनि ५०
एवं सर्वं स सृष्ट्वेदं मां चाचिन्त्यपराक्रमः
आत्मन्यन्तर्दधे भूयः कालं कालेन पीडयन् ५१

यदा स देवो जागर्ति तदेवं चेष्टते जगत्
यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति ५२
तस्मिन्स्वपिति तु स्वस्थे कर्मात्मानः शरीरिणः
स्वकर्मभ्यो निवर्तन्ते मनश्च ग्लानिमृच्छति ५३
युगपत्तु प्रलीयन्ते यदा तस्मिन्महात्मनि
तदायं सर्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः ५४
तमोऽयं तु समाश्रित्य चिरं तिष्ठति सेन्द्रियः
न च स्वं कुरुते कर्म तदोत्क्रामति मूर्तितः ५५
यदाणुमात्रिको भूत्वा बीजं स्थास्नु चरिष्णु च
समाविशति संसृष्टस्तदा मूर्तिं विमुञ्चति ५६
एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्वं चराचरम्
संजीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाव्ययः ५७
इदं शास्त्रं तु कृत्वासौ मामेव स्वयमादितः
विधिवद्ग्राहयामास मरीच्यादींस्त्वहं मुनीन् ५८
एतद्वोऽयं भृगुः शास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेसतः
एतद्धि मत्तोऽधिजगे सर्वमेषोऽखिलं मुनिः ५९
ततस्तथा स तेनोक्तो महर्षिमनुना भृगुः
तानब्रवीदृषीन्सर्वान्प्रीतात्मा श्रूयतामिति ६०
स्वायंभुवस्यास्य मनोः षड्वंश्या मनवोऽपरे
सृष्टवन्तः प्रजाः स्वाः स्वा महात्मानो महौजसः ६१
स्वारोचिषश्चोत्तमश्च तामसो रैवतस्तथा
चाक्षुषश्च महातेजा विवस्वत्सुत एव च ६२
स्वायंभुवाद्याः सप्तैते मनवो भूरितेजसः
स्वे स्वेऽन्तरे सर्वमिदमुत्पाद्यापुश्चराचरम् ६३
निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कला
त्रिंशत्कला मुहूर्तः स्यादहोरात्रं तु तावतः ६४

अहोरात्रे विभजते सूर्यो मानुषदैविके
रात्रिः स्वप्नाय भूतानां चेष्टायै कर्मणामहः ६५
पित्र्ये रात्र्यहनी मासः प्रविभागस्तु पक्षयोः
कर्मचेष्टास्वहः कृष्णः शुक्लः स्वप्नाय शर्वरी ६६
दैवे रात्र्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः
अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद्दक्षिणायनम् ६७
ब्राह्मस्य तु क्षपाहस्य यत्प्रमाणं समासतः
एकैकशो युगानां तु क्रमशस्तन्निबोधत ६८
चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्साणां तत्कृतं युगम्
तस्य तावच्छती संध्या संध्यांशश्च तथाविधः ६९
इतरेषु ससंध्येषु ससंध्यांशेषु च त्रिषु
एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ७०
यदेतत्परिसंख्यातमादावेव चतुर्युगम्
एतद्द्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते ७१
दैविकानां युगानां तु सहस्रं परिसंख्यया
ब्राह्ममेकमहर्ज्ञेयं तावतीं रात्रिमेव च ७२
तद्वै युगसहस्रान्तं ब्राह्मं पुण्यमहर्विदुः
रात्रिं च तावतीमेव तेऽहोरात्रविदो जनाः ७३
तस्य सोऽहर्निशस्यान्ते प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते
प्रतिबुद्धश्च सृजति मनः सदसदात्मकम् ७४
मनः सृष्टिं विकुरुते चोद्यमानं सिसृक्षया
आकाशं जायते तस्मात्तस्य शब्दं गुणं विदुः ७५
आकाशात्तु विकुर्वाणात्सर्वगन्धवहः शुचिः
बलवाञ् जायते वायुः स वै स्पर्शगुणो मतः ७६
वायोरपि विकुर्वाणाद्विरोचिष्णु तमोनुदम्
ज्योतिरुत्पद्यते भास्वत्तद्रूपगुणमुच्यते ७७

ज्योतिषश्च विकुर्वाणादापो रसगुणाः स्मृताः
अद्भ्यो गन्धगुणा भूमिरित्येषा सृष्टिरादितः ७८
यद्प्राग्द्वादशसाहस्रमुदितं दैविकं युगम्
तदेकसप्ततिगुणं मन्वन्तरमिहोच्यते ७९
मन्वन्तराण्यसंख्यानि सर्गः संहार एव च
क्रीडन्निवैतत्कुरुते परमेष्ठी पुनः पुनः ८०
चतुष्पात्सकलो धर्मः सत्यं चैव कृते युगे
नाधर्मेणागमः कश्चिन्मनुष्यान्प्रति वर्तते ८१
इतरेष्वागमाद्धर्मः पादशस्त्ववरोपितः
चौरिकानृतमायाभिर्धर्मश्चापैति पादशः ८२
अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः
कृते त्रेतादिषु ह्येषां आयुर्ह्रसति पादशः ८३
वेदोक्तमायुर्मर्त्यानामाशिषश्चैव कर्मणाम्
फलन्त्यनुयुगं लोके प्रभावश्च शरीरिणाम् ८४
अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरेऽपरे
अन्ये कलियुगे नृणां युगह्रासानुरूपतः ८५
तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते
द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ८६
सर्वस्यास्य तु सर्गस्य गुप्त्यर्थं स महाद्युतिः
मुखबाहूरुपज्ञानां पृथक्कर्माण्यकल्पयत् ८७
अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा
दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ८८
प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च
विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्य समासतः ८९
पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च
वणिक्पथं कुसीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च ९०

एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत्
एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया ९१
ऊर्ध्वं नाभेर्मेध्यतरः पुरुषः परिकीर्तितः
तस्मान्मेध्यतमं त्वस्य मुखमुक्तं स्वयंभुवा ९२
उत्तमाङ्गोद्भवाज्ज्येष्ठ्याद्ब्रह्मणश्चैव धारणात्
सर्वस्यैवास्य सर्गस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभुः ९३
तं हि स्वयंभूः स्वादास्यात्तपस्तप्त्वादितोऽसृजत्
हव्यकव्याभिवाह्याय सर्वस्यास्य च गुप्तये ९४
यस्यास्येन सदाश्नन्ति हव्यानि त्रिदिवौकसः
कव्यानि चैव पितरः किं भूतमधिकं ततः ९५
भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः
बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ९६
ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः
कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः ९७
उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्तिर्धर्मस्य शाश्वती
स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ९८
ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामधिजायते
ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये ९९
सर्वं स्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किं चिज्जगतीगतं
श्रैष्ठ्येनाभिजनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणोऽर्हति १००
स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्वं वस्ते स्वं ददाति च
आनृशंस्याद्ब्राह्मणस्य भुञ्जते हीतरे जनाः १०१
तस्य कर्मविवेकार्थं शेषाणामनुपूर्वशः
स्वायंभुवो मनुर्धीमानिदं शास्त्रमकल्पयत् १०२
विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यं प्रयत्नतः
शिश्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यङ् नान्येन केन चित् १०३

इदं शास्त्रमधीयानो ब्राह्मणः शंसितव्रतः
मनोवाग्देहजैर्नित्यं कर्मदोषैर्न लिप्यते १०४
पुनाति पङ्क्तिं वंश्यांश्च सप्तसप्त परावरान्
पृथिवीमपि चैवेमां कृत्स्नामेकोऽपि सोऽर्हति १०५
इदं स्वस्त्ययनं श्रेष्ठमिदं बुद्धिविवर्धनम्
इदं यशस्यमायुष्यमिदं निःश्रेयसं परम् १०६
अस्मिन्धर्मोऽखिलेनोक्तो गुणदोषौ च कर्मणाम्
चतुर्णामपि वर्णानामाचारश्चैव शाश्वतः १०७
आचारः परमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त एव च
तस्मादस्मिन्सदा युक्तो नित्यं स्यादात्मवान्द्विजः १०८
आचाराद्विच्युतो विप्रो न वेदफलमश्नुते
आचारेण तु संयुक्तः सम्पूर्णफलभाज् भवेत् १०९
एवमाचारतो दृष्ट्वा धर्मस्य मुनयो गतिं
सर्वस्य तपसो मूलमाचारं जगृहुः परम् ११०
जगतश्च समुत्पत्तिं संस्कारविधिमेव च
व्रतचर्योपचारं च स्नानस्य च परं विधिम् १११
दाराधिगमनं चैव विवाहानां च लक्षणम्
महायज्ञविधानं च श्राद्धकल्पं च शाश्वतम् ११२
वृत्तीनां लक्षणं चैव स्नातकस्य व्रतानि च
भक्ष्याभक्ष्यं च शौचं च द्रव्याणां शुद्धिमेव च ११३
स्त्रीधर्मयोगं तापस्यं मोक्षं संन्यासमेव च
राज्ञश्च धर्ममखिलं कार्याणां च विनिर्णयम् ११४
साक्षिप्रश्नविधानं च धर्मं स्त्रीपुंसयोरपि
विभागधर्मं द्यूतं च कण्टकानां च शोधनम् ११५
वैश्यशूद्रोपचारं च संकीर्णानां च संभवम्
आपद्धर्मं च वर्णानां प्रायश्चित्तविधिं तथा ११६

संसारगमनं चैव त्रिविधं कर्मसंभवम्
निःश्रेयसं कर्मणां च गुणदोषपरीक्षणम् ११७
देशधर्माञ्जातिधर्मान्कुलधर्मांश्च शाश्वतान्
पाषण्डगणधर्मांश्च शास्त्रेऽस्मिन्नुक्तवान्मनुः ११८
यथेदमुक्तवान्शास्त्रं पुरा पृष्टो मनुर्मया
तथेदं यूयमप्यद्य मत्सकाशान्निबोधत ११९

द्वितीयोऽध्यायः

विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः
हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधत १
कामात्मता न प्रशस्ता न चैवेहास्त्यकामता
काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः २
संकल्पमूलः कामो वै यज्ञाः संकल्पसंभवाः
व्रतानि यमधर्माश्च सर्वे संकल्पजाः स्मृताः ३
अकामस्य क्रिया का चिद्दृश्यते नेह कर्हि चित्
यद्यद्धि कुरुते किं चित्तत्तत्कामस्य चेष्टितम् ४
तेषु सम्यग्वर्तमानो गच्छत्यमरलोकताम्
यथा संकल्पितांश्चेह सर्वान्कामान्समश्नुते ५
वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ६
यः कश्चित्कस्य चिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः
स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ७
सर्वं तु समवेक्ष्येदं निखिलं ज्ञानचक्षुषा
श्रुतिप्रामाण्यतो विद्वान्स्वधर्मे निविशेत वै ८
श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन्हि मानवः
इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ९

श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः
ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्बभौ १०
योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद्द्विजः
स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ११
वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः
एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् १२
अर्थकामेष्वसक्तानां धर्मज्ञानं विधीयते
धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः १३
श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ
उभावपि हि तौ धर्मौ सम्यगुक्तौ मनीषिभिः १४
उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा
सर्वथा वर्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः १५
निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः
तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिञ् ज्ञेयो नान्यस्य कस्य चित् १६
सरस्वतीदृशद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम्
तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते १७
तस्मिन्देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः
वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते १८
कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः
एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्तादनन्तरः १९
एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन्पृथिव्यां सर्वमानवाः २०
हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि
प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः २१
आ समुद्रात्तु वै पूर्वादा समुद्राच्च पश्चिमात्
तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं विदुर्बुधाः २२

कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः
स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्त्वतः परः २३
एतान्द्विजातयो देशान्संश्रयेरन्प्रयत्नतः
शूद्रस्तु यस्मिन्कस्मिन्वा निवसेद्वृत्तिकर्शितः २४
एषा धर्मस्य वो योनिः समासेन प्रकीर्तिता
संभवश्चास्य सर्वस्य वर्णधर्मान्निबोधत २५
वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनाम्
कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च २६
गार्भैर्होमैर्जातकर्मचौडमौञ्जीनिबन्धनैः
बैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते २७
स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः २८
प्राङ् नाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते
मन्त्रवत्प्राशनं चास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम् २९
नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वास्य कारयेत्
पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ३०
मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात्क्षत्रियस्य बलान्वितम्
वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ३१
शर्मवद्ब्राह्मणस्य स्याद्राज्ञो रक्षासमन्वितम्
वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेष्यसंयुतम् ३२
स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्पष्टार्थं मनोहरम्
मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत् ३३
चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात्
षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले ३४
चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः
प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात् ३५

गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम्
गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः ३६
ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यो विप्रस्य पञ्चमे
राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे ३७
आ षोदशाद्ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते
आ द्वाविंशात्क्षत्रबन्धोरा चतुर्विंशतेर्विशः ३८
अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः
सावित्रीपतिता व्रात्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः ३९
नैतैरपूतैर्विधिवदापद्यपि हि कर्हि चित्
ब्राह्मान्यौनांश्च संबन्धान्नाचरेद्ब्राह्मणः सह ४०
कार्ष्णरौरवबास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः
वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमाविकानि च ४१
मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला
क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी ४२
मुञ्जालाभे तु कर्तव्याः कुशाश्मन्तकबल्वजैः
त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ४३
कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृतं त्रिवृत्
शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम् ४४
ब्राह्मणो बैल्वपालाशौ क्षत्रियो वाटखादिरौ
पैलवाउदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मतः ४५
केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः
ललाटसम्मितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः ४६
ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः
अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचोऽनग्निदूषिताः ४७
प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम्
प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि ४८

भवत्पूर्वं चरेद्भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तमः
भवन्मध्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ४९
मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम्
भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं नावमानयेत् ५०
समाहृत्य तु तद्भैक्षं यावदन्नममायया
निवेद्य गुरवेऽश्नीयादाचम्य प्राङ्मुखः शुचिः ५१
आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः
श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते ह्युदङ्मुखः ५२
उपस्पृश्य द्विजो नित्यमन्नमद्यात्समाहितः
भुक्त्वा चोपस्पृशेत्सम्यगद्भिः खानि च संस्पृशेत् ५३
पूजयेदशनं नित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन्
दृष्ट्वा हृष्येत्प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्वशः ५४
पूजितं ह्यशनं नित्यं बलमूर्जं च यच्छति
अपूजितं तु तद्भुक्तमुभयं नाशयेदिदम् ५५
नोच्छिष्टं कस्य चिद्दद्यान्नाद्यादेतत्तथान्तरा
न चैवात्यशनं कुर्यान्न चोच्छिष्टः क्व चिद्व्रजेत् ५६
अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम्
अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ५७
ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत्
कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदा चन ५८
अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते
कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे देवं पित्र्यं तयोरधः ५९
त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम्
खानि चैव स्पृशेदद्भिरात्मानं शिर एव च ६०
अनुष्णाभिरफेनाभिरद्भिस्तीर्थेन धर्मवित्
शौचेप्सुः सर्वदाचामेदेकान्ते प्रागुदङ्मुखः ६१

हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः
वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः ६२
उद्धृते दक्षिने पाणावुपवीत्युच्यते द्विजः
सव्ये प्राचीनावीती निवीती कण्ठसज्जने ६३
मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम्
अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत् ६४
केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते
राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके मतः ६५
अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः
संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ६६
वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः
पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्थोऽग्निपरिक्रिया ६७
एष प्रोक्तो द्विजातीनामौपनायनिको विधिः
उत्पत्तिव्यञ्जकः पुण्यः कर्मयोगं निबोधत ६८
उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः
आचारमग्निकार्यं च संध्योपासनमेव च ६९
अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदङ्मुखः
ब्रह्माञ्जलिकृतोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रियः ७०
ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा
संहत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ७१
व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः
सव्येन सव्यः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः ७२
अध्येष्यमाणं तु गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः
अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत् ७३
ब्रह्मनः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा
स्रवत्यनोंकृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यति ७४

प्राक्कूलान्पर्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः
प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओंकारमर्हति ७५
अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः
वेदत्रयान्निरदुहद्भूर्भुवः स्वरितीति च ७६
त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत्
तदित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ७७
एतदक्षरमेतां च जपन्व्याहृतिपूर्विकाम्
संध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ७८
सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य बहिरेतत्त्रिकं द्विजः
महतोऽप्येनसो मासात्त्वचेवाहिर्विमुच्यते ७९
एतयर्चा विसंयुक्तः काले च क्रियया स्वया
ब्रह्मक्षत्रियवैश्यो निर्गर्हणां याति साधुषु ८०
ओंकारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः
त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ८१
योऽधीतेऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः
स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्तिमान् ८२
एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परं तपः
सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात्सत्यं विशिष्यते ८३
क्षरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोतियजतिक्रियाः
अक्षरं दुष्करं ज्ञेयं ब्रह्म चैव प्रजापतिः ८४
विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः
उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ८५
ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः
सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ८६
जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ८७

इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु
संयमे यत्नमातिष्ठेद्विद्वान्यन्तेव वाजिनाम् ८८
एकादशेन्द्रियाण्याहुर्यानि पूर्वे मनीषिणः
तानि सम्यक्प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ८९
श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी
पायूपस्थं हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता ९०
बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्वशः
कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैषां पाय्वादीनि प्रचक्षते ९१
एकादशं मनो ज्ञेयं स्वगुणेनोभयात्मकम्
यस्मिन् जिते जितावेतौ भवतः पञ्चकौ गणौ ९२
इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम्
संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं निगच्छति ९३
न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ९४
यश्चैतान्प्राप्नुयात्सर्वान्यश्चैतान्केवलांस्त्यजेत्
प्रापणात्सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते ९५
न तथैतानि शक्यन्ते संनियन्तुमसेवया
विषयेषु प्रजुष्टानि यथा ज्ञानेन नित्यशः ९६
वेदास्त्यागश्च यज्ञाश्च नियमाश्च तपांसि च
न विप्रदुष्टभावस्य सिद्धिं गच्छति कर्हि चित् ९७
श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः
न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ९८
इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम्
तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् ९९
वशे कृत्वेन्द्रियग्रामं संयम्य च मनस्तथा
सर्वान्संसाधयेदर्थानक्षिण्वन्योगतस्तनुम् १००

पूर्वां संध्यां जपांस्तिष्ठेत्सावित्रीमार्कदर्शनात्
पश्चिमां तु समासीनः सम्यगृक्षविभावनात् १०१
पूर्वां संध्यां जपंस्तिष्ठन्नैशमेनो व्यपोहति
पश्चिमां तु समासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम् १०२
न तिष्ठति तु यः पूर्वां नोपास्ते यश्च पश्चिमाम्
स शूद्रवद्बहिष्कार्यः सर्वस्माद्द्विजकर्मणः १०३
अपां समीपे नियतो नैत्यकं विधिमास्थितः
सावित्रीमप्यधीयीत गत्वारण्यं समाहितः १०४
वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके
नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि १०५
नैत्यके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्त्रं हि तत्स्मृतम्
ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यमनध्यायवषट्कृतम् १०६
यः स्वाध्यायमधीतेऽब्दं विधिना नियतः शुचिः
तस्य नित्यं क्षरत्येष पयो दधि घृतं मधु १०७
अग्नीन्धनं भैक्षचर्यामधःशय्यां गुरोर्हितम्
आ समावर्तनात्कुर्यात्कृतोपनयनो द्विजः १०८
आचार्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः
आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुः स्वोऽध्याप्या दश धर्मतः १०९
नापृष्टः कस्य चिद्ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः
जानन्नपि हि मेधावी जडवल् लोक आचरेत् ११०
अधर्मेण च यः प्राह यश्चाधर्मेण पृच्छति
तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाधिगच्छति १११
धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा
तत्र विद्या न वप्तव्या शुभं बीजमिवऊषरे ११२
विद्ययैव समं कामं मर्तव्यं ब्रह्मवादिना
आपद्यपि हि घोरायां न त्वेनामिरिणे वपेत् ११३

विद्या ब्राह्मणमेत्याह शेवधिस्तेऽस्मि रक्ष माम्
असूयकाय मां मादास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा ११४
यमेव तु शुचिं विद्यान्नियतब्रह्मचारिणम्
तस्मै मां ब्रूहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने ११५
ब्रह्म यस्त्वननुज्ञातमधीयानादवाप्नुयात्
स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ११६
लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव वा
आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ११७
सावित्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः
नायन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वाशी सर्वविक्रयी ११८
शय्यासनेऽध्याचरिते श्रेयसा न समाविशेत्
शय्यासनस्थश्चैवैनं प्रत्युत्थायाभिवादयेत् ११९
ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते १२०
अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः
चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुर्धर्मो यशो बलम् १२१
अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन्
असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत् १२२
नामधेयस्य ये के चिदभिवादं न जानते
तान्प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात्स्त्रियः सर्वास्तथैव च १२३
भोःशब्दं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने
नाम्नां स्वरूपभावो हि भोभावर्षिभिः स्मृतः १२४
आयुष्मान्भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने
अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः १२५
यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम्
नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः १२६

ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षत्रबन्धुमनामयम्
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च १२७
अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत्
भोभवत्पूर्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्मवित् १२८
परपत्नी तु या स्त्री स्यादसंबन्धा च योनितः
तां ब्रूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च १२९
मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरानृत्विजो गुरून्
असावहमिति ब्रूयात्प्रत्युत्थाय यवीयसः १३०
मातृश्वसा मातुलानी श्वश्रूरथ पितृश्वसा
संपूज्या गुरुपत्नीवत्समास्ता गुरुभार्यया १३१
भ्रातुर्भार्योपसंग्राह्या सवर्णाहन्यहन्यपि
विप्रोष्य तूपसंग्राह्या ज्ञातिसंबन्धियोषितः १३२
पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसर्यपि
मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी १३३
दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम्
त्र्यब्दपूर्वं श्रोत्रियाणां स्वल्पेनापि स्वयोनिषु १३४
ब्राह्मणं दशवर्षं तु शतवर्षं तु भूमिपम्
पितापुत्रौ विजानीयाद्ब्राह्मणस्तु तयोः पिता १३५
वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी
एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् १३६
पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च
यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः १३७
चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः
स्नातकस्य च राज्ञश्च पन्था देयो वरस्य च १३८
तेषां तु समावेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ
राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानभाक् १३९

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः
सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते १४०
एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः
योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते १४१
निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि
संभावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते १४२
अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान्मखान्
यः करोति वृतो यस्य स तस्यर्त्विगिहोच्यते १४३
य आवृणोत्यवितथं ब्रह्मणा श्रवणावुभौ
स माता स पिता ज्ञेयस्तं न द्रुह्येत्कदा चन १४४
उपाध्यायान्दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता
सहस्रं तु पितृन्माता गौरवेणातिरिच्यते १४५
उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान्ब्रह्मदः पिता
ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् १४६
कामान्माता पिता चैनं यदुत्पादयतो मिथः
संभूतिं तस्य तां विद्याद्यद्योनावभिजायते १४७
आचार्यस्त्वस्य यां जातिं विधिवद्वेदपारगः
उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साजरामरा १४८
अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः
तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तया १४९
ब्राह्मस्य जन्मनः कर्ता स्वधर्मस्य च शासिता
बालोऽपि विप्रो वृद्धस्य पिता भवति धर्मतः १५०
अध्यापयामास पितॄन्शिशुराङ्गिरसः कविः
पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् १५१
ते तमर्थमपृच्छन्त देवानागतमन्यवः
देवाश्चैतान्समेत्योचुर्न्याय्यं वः शिशुरुक्तवान् १५२

अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः
अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येव तु मन्त्रदम् १५३
न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः
ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् १५४
विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणां तु वीर्यतः
वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मतः १५५
न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः
यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः १५६
यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः
यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नाम बिभ्रति १५७
यथा षण्ढोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला
यथा चाज्ञेऽफलं दानं तथा विप्रोऽनृचोऽफलः १५८
अहिंसयैव भूतानां कार्यं श्रेयोऽनुशासनम्
वाक् चैव मधुरा श्लक्ष्णा प्रयोज्या धर्ममिच्छता १५९
यस्य वाग्मनसी शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्वदा
स वै सर्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं फलम् १६०
नारुंतुदः स्यादार्तोऽपि न परद्रोहकर्मधीः
ययास्योद्विजते वाचा नालोक्यां तामुदीरयेत् १६१
सम्मानाद्ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव
अमृतस्येव चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्वदा १६२
सुखं ह्यवमतः शेते सुखं च प्रतिबुध्यते
सुखं चरति लोकेऽस्मिन्नवमन्ता विनश्यति १६३
अनेन क्रमयोगेन संस्कृतात्मा द्विजः शनैः
गुरौ वसन्सञ्चिनुयाद्ब्रह्माधिगमिकं तपः १६४
तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना १६५

वेदमेव सदाभ्यस्येत्तपस्तप्स्यन्द्विजोत्तमः
वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते १६६
आ हैव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते तपः
यः स्रग्व्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम् १६७
योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम्
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः १६८
मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धने
तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनात् १६९
तत्र यद्ब्रह्मजन्मास्य मौञ्जीबन्धनचिह्नितम्
तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते १७०
वेदप्रदानादाचार्यं पितरं परिचक्षते
न ह्यस्मिन्युज्यते कर्म किञ् चिदा मौञ्जिबन्धनात् १७१
नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते
शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायते १७२
कृतोपनयनस्यास्य व्रतादेशनमिष्यते
ब्रह्मणो ग्रहणं चैव क्रमेण विधिपूर्वकम् १७३
यद्यस्य विहितं चर्म यत्सूत्रं या च मेखला
यो दण्डो यच्च वसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपि १७४
सेवेतेमांस्तु नियमान्ब्रह्मचारी गुरौ वसन्
सन्नियम्येन्द्रियग्रामं तपोवृद्ध्यर्थमात्मनः १७५
नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम्
देवताभ्यर्चनं चैव समिदाधानमेव च १७६
वर्जयेन्मधु मांसं च गन्धं माल्यं रसान्स्त्रियः
शुक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् १७७
अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्ष्णोरुपानश्छत्रधारणम्
कामं क्रोधं च लोभं च नर्तनं गीतवादनम् १७८

द्यूतं च जनवादं च परिवादं तथानृतम्
स्त्रीणां च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च १७९
एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत्क्व चित्
कामाद्धि स्कन्दयन्रेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः १८०
स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः
स्नात्वार्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत् १८१
उदकुम्भं सुमनसो गोशकृन्मृत्तिकाकुशान्
आहरेद्यावदर्थानि भैक्षं चाहरहश्चरेत् १८२
वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु
ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् १८३
गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु
अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् १८४
सर्वं वापि चरेद्ग्रामं पूर्वोक्तानामसंभवे
नियम्य प्रयतो वाचमभिशस्तांस्तु वर्जयेत् १८५
दूरादाहृत्य समिधः सन्निदध्याद्विहायसि
सायंप्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमतन्द्रितः १८६
अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकं
अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत् १८७
भैक्षेण वर्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेद्व्रती
भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता १८८
व्रतवद्देवदैवत्ये पित्र्ये कर्मण्यथर्षिवत्
काममभ्यर्थितोऽश्नीयाद्व्रतमस्य न लुप्यते १८९
ब्राह्मणस्यैव कर्मैतदुपदिष्टं मनीषिभिः
राजन्यवैश्ययोस्त्वेवं नैतत्कर्म विधीयते १९०
चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा
कुर्यादध्ययने यत्नमाचार्यस्य हितेषु च १९१

शरीरं चैव वाचं च बुद्धीन्द्रियमनांसि च
नियम्य प्राञ्जलिस्तिष्ठेद्वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् १९२
नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात्साध्वाचारः सुसंवृतः
आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः १९३
हीनान्नवस्त्रवेषः स्यात्सर्वदा गुरुसन्निधौ
उत्तिष्ठेत्प्रथमं चास्य चरमं चैव संविशेत् १९४
प्रतिश्रावणसंभाषे शयानो न समाचरेत्
नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन्न पराङ्मुखः १९५
आसीनस्य स्थितः कुर्यादभिगच्छंस्तु तिष्ठतः
प्रत्युद्गम्य त्वाव्रजतः पश्चाद्धावंस्तु धावतः १९६
पराङ्मुखस्याभिमुखो दूरस्थस्यैत्य चान्तिकम्
प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः १९७
नीचं शय्यासनं चास्य नित्यं स्याद्गुरुसन्निधौ
गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् १९८
नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम्
न चैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् १९९
गुरोर्यत्र परिवादो निन्दा वापि प्रवर्तते
कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः २००
परीवादात्खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः
परिभोक्ता कृमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी २०१
दूरस्थो नार्चयेदेनं न क्रुद्धो नान्तिके स्त्रियाः
यानासनस्थश्चैवैनमवरुह्याभिवादयेत् २०२
प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सह
असंश्रवे चैव गुरोर्न किं चिदपि कीर्तयेत् २०३
गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च
आसीत गुरुणा सार्धं शिलाफलकनौषु च २०४

गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत्
न चानिसृष्टो गुरुणा स्वान्गुरूनभिवादयेत् २०५
विद्यागुरुष्वेवमेव नित्या वृत्तिः स्वयोनिषु
प्रतिषेधत्सु चाधर्माद्धितं चोपदिशत्स्वपि २०६
श्रेयःसु गुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत्
गुरुपुत्रेषु चार्येषु गुरोश्चैव स्वबन्धुषु २०७
बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि
अध्यापयन्गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति २०८
उत्सादनं च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने
न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् २०९
गुरुवत्प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुयोषितः
असवर्णास्तु सम्पूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः २१०
अभ्यञ्जनं स्नापनं च गात्रोत्सादनमेव च
गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानां च प्रसाधनम् २११
गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः
पूर्णविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विजानता २१२
स्वभाव एष नारीणां नराणामिह दूषणम्
अतोऽर्थान्न प्रमाद्यन्ति प्रमदासु विपश्चितः २१३
अविद्वांसमलं लोके विद्वांसमपि वा पुनः
प्रमदा ह्युत्पथं नेतुं कामक्रोधवशानुगम् २१४
मात्रा स्वस्रा दुहित्रा वा न विविक्तासनो भवेत्
बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति २१५
कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि
विधिवद्वन्दनं कुर्यादसावहमिति ब्रुवन् २१६
विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम्
गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन् २१७

यथा खनन्खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति
तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति २१८
मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथ वा स्याच्छिखाजटः
नैनं ग्रामेऽभिनिम्लोचेत्सूर्यो नाभ्युदियात्क्व चित् २१९
तं चेदभ्युदियात्सूर्यः शयानं कामचारतः
निम्लोचेद्वाप्यविज्ञानाज् जपन्नुपवसेद्दिनम् २२०
सूर्येण ह्यभिनिर्मुक्तः शयानोऽभ्युदितश्च यः
प्रायश्चित्तमकुर्वाणो युक्तः स्यान्महतैनसा २२१
आचम्य प्रयतो नित्यमुभे संध्ये समाहितः
शुचौ देशे जपञ्जप्यमुपासीत यथाविधि २२२
यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः किं चित्समाचरेत्
तत्सर्वमाचरेद्युक्तो यत्र चास्य रमेन्मनः २२३
धर्मार्थावुच्यते श्रेयः कामार्थौ धर्म एव च
अर्थ एवेह वा श्रेयस्त्रिवर्ग इति तु स्थितिः २२४
आचार्यश्च पिता चैव माता भ्राता च पूर्वजः
नार्तेनाप्यवमन्तव्या ब्राह्मणेन विशेषतः २२५
आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः
माता पृथिव्या मूर्तिस्तु भ्राता स्वो मूर्तिरात्मनः २२६
यं मातापितरौ क्लेशं सहेते संभवे नृणाम्
न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि २२७
तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यादाचार्यस्य च सर्वदा
तेष्वेव त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्वं समाप्यते २२८
तेषां त्रयाणां शुश्रूषा परमं तप उच्यते
न तैरनभ्यनुज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत् २२९
त एव हि त्रयो लोकास्त एव त्रय आश्रमाः
त एव हि त्रयो वेदास्त एवोक्तास्त्रयोऽग्नयः २३०

पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः
गुरुराहवनीयस्तु साग्नित्रेता गरीयसी २३१
त्रिष्वप्रमाद्यन्नेतेषु त्रींलोकान्विजयेद्गृही
दीप्यमानः स्ववपुषा देववद्दिवि मोदते २३२
इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम्
गुरुशुश्रूषया त्वेवं ब्रह्मलोकं समश्नुते २३३
सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः
अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः २३४
यावत्त्रयस्ते जीवेयुस्तावन्नान्यं समाचरेत्
तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्यात्प्रियहिते रतः २३५
तेषामनुपरोधेन पारत्र्यं यद्यदाचरेत्
तत्तन्निवेदयेत्तेभ्यो मनोवचनकर्मभिः २३६
त्रिष्वेतेष्वितिकृत्यं हि पुरुषस्य समाप्यते
एष धर्मः परः साक्षादुपधर्मोऽन्य उच्यते २३७
श्रद्दधानः शुभां विद्यामाददीतावरादपि
अन्यादपि परं धर्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि २३८
विषादप्यमृतं ग्राह्यं बालादपि सुभाषितम्
अमित्रादपि सद्वृत्तममेध्यादपि काञ्चनम् २३९
स्त्रियो रत्नान्यथो विद्या धर्मः शौचं सुभाषितम्
विविधानि च शील्पानि समादेयानि सर्वतः २४०
अब्राह्मणादध्यायनमापत्काले विधीयते
अनुव्रज्या च शुश्रूषा यावदध्यायनं गुरोः २४१
नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत्
ब्राह्मणे वाननूचाने काङ्क्षन्गातिमनुत्तमाम् २४२
यदि त्वात्यन्तिकं वासं रोचयेत गुरोः कुले
युक्तः परिचरेदेनमा शरीरविमोक्षणात् २४३

आ समाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम्
स गच्छत्यञ्जसा विप्रो ब्रह्मणः सद्म शाश्वतम् २४४
न पूर्वं गुरवे किं चिदुपकुर्वीत धर्मवित्
स्नास्यंस्तु गुरुणाज्ञप्तः शक्त्या गुर्वर्थमाहरेत् २४५
क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वं छत्रोपानहमासनम्
धान्यं शाकं च वासांसि गुरवे प्रीतिमावहेत् २४६
आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते
गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् २४७
एतेष्वविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान्
प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः २४८
एवं चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविप्लुतः
स गच्छत्युत्तमस्थानं न चेह जायते पुनः २४९

तृतीयोऽध्यायः

षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम्
तदर्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा १
वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम्
अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत् २
तं प्रतीतं स्वधर्मेण ब्रह्मदायहरं पितुः
स्रग्विणं तल्प आसीनमर्हयेत्प्रथमं गवा ३
गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि
उद्वहेत द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ४
असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः
सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ५
महान्त्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः
स्त्रीसंबन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत् ६

हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दो रोमशार्शसम्
क्षयामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलानि च ७
नोद्वहेत्कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम्
नालोमिकां नातिलोमां न वाचाटां न पिङ्गलाम् ८
नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीं नान्त्यपर्वतनामिकाम्
न पक्ष्यहिप्रेष्यनाम्नीं न च भीषननामिकाम् ९
अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम्
तनुलोमकेशदशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत्स्त्रियम् १०
यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता
नोपयच्छेत तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ११
सवर्णाग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि
कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः १२
शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते
ते च स्वा चैव राज्ञश्च ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः १३
न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः
कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्योपदिश्यते १४
हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः
कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम् १५
शूद्रावेदी पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च
शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः १६
शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम्
जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते १७
दैवपित्र्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु
नाश्नन्ति पितृदेवास्तन्न च स्वर्गं स गच्छति १८
वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च
तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते १९

चतुर्णामपि वर्णानं प्रेत्य चेह हिताहितान्
अष्टाविमान्समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत २०
ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः २१
यो यस्य धर्म्यो वर्णस्य गुणदोषौ च यस्य यौ
तद्वः सर्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणागुणान् २२
षड् आनुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान्
विश्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्म्यानराक्षसान् २३
चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान्प्रशस्तान्कवयो विदुः
राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः २४
पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ स्मृताविह
पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्तव्यौ कदा चन २५
पृथक् पृथग्वा मिश्रौ वा विवाहौ पूर्वचोदितौ
गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ २६
आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम्
आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः २७
यज्ञे तु वितते सम्यगृत्विजे कर्म कुर्वते
अलङ्कृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते २८
एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः
कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्मः स उच्यते २९
सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य च
कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ३०
ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः
कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म उच्यते ३१
इच्छयान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च
गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसंभवः ३२

हत्वा छित्त्वा च भित्त्वा च क्रोशन्तीं रुदन्तीं गृहात्
प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ३३
सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति
स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ३४
अद्भिरेव द्विजाग्र्याणां कन्यादानं विशिष्यते
इतरेषां तु वर्णानामितरेतरकाम्यया ३५
यो यस्यैषां विवाहानां मनुना कीर्तितो गुणः
सर्वं शृणुत तं विप्राः सर्वं कीर्तयतो मम ३६
दश पूर्वान्परान्वंश्यानात्मानं चैकविंशकम्
ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृन्मोचयत्येनसः पितॄन् ३७
दैवोढाजः सुतश्चैव सप्त सप्त परावरान्
आर्षोढाजः सुतस्त्रींस्त्रीन्षट् षट् कायोढजः सुतः ३८
ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्ष्वेवानुपूर्वशः
ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्मताः ३९
रूपसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः
पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ४०
इतरेषु तु शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः
जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः ४१
अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा
निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान्विवर्जयेत् ४२
पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूपदिश्यते
असवर्णास्वयं ज्ञेयो विधिरुद्वाहकर्मणि ४३
शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया
वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने ४४
ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा
पर्ववर्जं व्रजेच्चैनां तद्व्रतो रतिकाम्यया ४५

ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः
चतुर्भिरितरैः सार्धमहोभिः सद्भिगर्हितैः ४६
तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या
त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दशरात्रयः ४७
युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु
तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्तवे स्त्रियम् ४८
पुमान्पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः
समेऽपुमान्पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्ययः ४९
निन्द्यास्वष्टासु चान्यासु स्त्रियो रात्रिषु वर्जयन्
ब्रह्मचार्येव भवति यत्र तत्राश्रमे वसन् ५०
न कन्यायाः पिता विद्वान्गृह्णीयाच्छुल्कमण्वपि
गृह्णन्शुल्कं हि लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी ५१
स्त्रीधनानि तु ये मोहादुपजीवन्ति बान्धवाः
नारी यानानि वस्त्रं वा ते पापा यान्त्यधोगतिम् ५२
आर्षे गोमिथुनं शुल्कं के चिदाहुर्मृषैव तत्
अल्पोऽप्येवं महान्वापि विक्रयस्तावदेव सः ५३
यासां नाददते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः
अर्हणं तत्कुमारीणामानृशंस्यं च केवलम् ५४
पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवरैस्तथा
पूज्या भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ५५
यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः
यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ५६
शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम्
न शोचन्ति तु यत्रैता वर्धते तद्धि सर्वदा ५७
जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः
तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ५८

तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः
भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्करेषूत्सवेषु च ५९
संतुष्टो भार्यया भर्ता भर्त्रा भार्या तथैव च
यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ६०
यदि हि स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत्
अप्रमोदात्पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्तते ६१
स्त्रियां तु रोचमानायां सर्वं तद्रोचते कुलं
तस्यां त्वरोचमानायां सर्वमेव न रोचते ६२
कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च
कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ६३
शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः
गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया ६४
अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्मणाम्
कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः ६५
मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि
कुलसंख्यां च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः ६६
वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि
पञ्चयज्ञविधानं च पक्तिं चान्वाहिकीं गृही ६७
पञ्च सूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः
कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन् ६८
तासां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यर्थं महर्षिभिः
पञ्च क्लृप्ता महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् ६९
अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्
होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ७०
पञ्चैतान्यो महाअयज्ञान्न हापयति शक्तितः
स गृहेऽपि वसन्नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यते ७१

देवतातिथिभृत्यानां पितॄणामात्मनश्च यः
न निर्वपति पञ्चानामुच्छ्वसन्न स जीवति ७२
अहुतं च हुतं चैव तथा प्रहुतमेव च
ब्राह्म्यं हुतं प्राशितं च पञ्चयज्ञान्प्रचक्षते ७३
जपोऽहुतो हुतो होमः प्रहुतो भौतिको बलिः
ब्राह्म्यं हुतं द्विजाग्र्यार्चा प्राशितं पितृतर्पणम् ७४
स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दैवे चैवेह कर्मणि
दैवकर्मणि युक्तो हि बिभर्तीदं चराचरम् ७५
अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते
आदित्याज् जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ७६
यथा वायुं समाश्रित्य वर्तन्ते सर्वजन्तवः
तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्ते सर्व आश्रमाः ७७
यस्मात्त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहम्
गृहस्थेनैव धार्यन्ते तस्माज् ज्येष्ठाश्रमो गृही ७८
स संधार्यः प्रयत्नेन स्वर्गमक्षयमिच्छता
सुखं चेहेच्छतात्यन्तं योऽधार्यो दुर्बलेन्द्रियैः ७९
ऋषयः पितरो देवा भूतान्यतिथयस्तथा
आशासते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्यः कार्यं विजानता ८०
स्वाध्यायेनार्चयेतर्षीन्होमैर्देवान्यथाविधि
पितॄन्श्राद्धैश्च नॄनन्नैर्भूतानि बलिकर्मणा ८१
कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा
पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमावहन्   ८२
एकमप्याशयेद्विप्रं पित्रर्थे पाञ्चयज्ञिके
न चैवात्राशयेत्किं चिद्वैश्वदेवं प्रति द्विजम् ८३
वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्वकम्
आभ्यः कुर्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम् ८४

अग्नेः सोमस्य चैवादौ तयोश्चैव समस्तयोः
विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो धन्वन्तरय एव च ८५
कुह्वै चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च
सह द्यावापृथिव्योश्च तथा स्विष्टकृतेऽन्ततः ८६
एवं सम्यग्घविर्हुत्वा सर्वदिक्षु प्रदक्षिणम्
इन्द्रान्तकाप्पतीन्दुभ्यः सानुगेभ्यो बलिं हरेत् ८७
मरुद्भ्य इति तु द्वारि क्षिपेदप्स्वद्भ्य इत्यपि
वनस्पतिभ्य इत्येवं मुसलोलूखले हरेत् ८८
उच्छीर्षके श्रियै कुर्याद्भद्रकाल्यै च पादतः
ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यां तु वास्तुमध्ये बलिं हरेत् ८९
विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो बलिमाकाश उत्क्षिपेत्
दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नक्तंचारिभ्य एव च ९०
पृष्ठवास्तुनि कुर्वीत बलिं सर्वात्मभूतये
पितृभ्यो बलिशेषं तु सर्वं दक्षिणतो हरेत् ९१
शूनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम्
वयसानां कृमीणां च शनकैर्निर्वपेद्भुवि ९२
एवं यः सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति
स गच्छति परं स्थानं तेजोमूर्तिः पथर्जुना ९३
कृत्वैतद्बलिकर्मैवमतिथिं पूर्वमाशयेत्
भिक्षां च भिक्षवे दद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणे ९४
यत्पुण्यफलमाप्नोति गां दत्त्वा विधिवद्गुरोः
तत्पुण्यफलमाप्नोति भिक्षां दत्त्वा द्विजो गृही ९५
भिक्षामप्युदपात्रं वा सत्कृत्य विधिपूर्वकम्
वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् ९६
नश्यन्ति हव्यकव्यानि नराणामविजानताम्
भस्मीभूतेषु विप्रेषु मोहाद्दत्तानि दातृभिः ९७

विद्यातपः समृद्धेषु हुतं विप्रमुखाग्निषु
निस्तारयति दुर्गाच्च महतश्चैव किल्बिषात् ९८
संप्राप्ताय त्वतिथये प्रदद्यादासनोदके
अन्नं चैव यथाशक्ति सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ९९
शिलानप्युञ्छतो नित्यं पञ्चाग्नीनपि जुह्वतः
सर्वं सुकृतमादत्ते ब्राह्मणोऽनर्चितो वसन्   १००
तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता
एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदा चन १०१
एकरात्रं तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः
अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते १०२
नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा
उपस्थितं गृहे विद्याद्भार्या यत्राग्नयोऽपि वा १०३
उपासते ये गृहस्थाः परपाकमबुद्धयः
तेन ते प्रेत्य पशुतां व्रजन्त्यन्नादिदायिनः १०४
अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्योढो गृहमेधिना
काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्यानश्नन्गृहे वसेत् १०५
न वै स्वयं तदश्नीयादतिथिं यन्न भोजयेत्
धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं वातिथिपूजनम् १०६
आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनाम्
उत्तमेषूत्तमं कुर्याद्धीइने हीनं समे समम् १०७
वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यद्यन्योऽतिथिराव्रजेत्
तस्याप्यन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न बलिं हरेत् १०८
न भोजनार्थं स्वे विप्रः कुलगोत्रे निवेदयेत्
भोजनार्थं हि ते शंसन्वान्ताशीत्युच्यते बुधैः १०९
न ब्राह्मणस्य त्वतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते
वैश्यशूद्रौ सखा चैव ज्ञातयो गुरुरेव च ११०

यदि त्वतिथिधर्मेण क्षत्रियो गृहमाव्रजेत्
भुक्तवत्सु च विप्रेषु कामं तमपि भोजयेत् १११
वैश्यशूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणौ
भोजयेत्सह भृत्यैस्तावानृशंस्यं प्रयोजयन् ११२
इतरानपि सख्यादीन्सम्प्रीत्या गृहमागतान्
प्रकृत्यान्नं यथाशक्ति भोजयेत्सह भार्यया ११३
सुवासिनीः कुमारीश्च रोगिणो गर्भिणीः स्त्रियः
अतिथिभ्योऽग्र एवैतान्भोजयेदविचारयन् ११४
अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः
स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः ११५
भुक्तवत्स्वथ विप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि
भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टं तु दम्पती ११६
देवानृषीन्मनुष्यांश्च पितॄन्गृह्याश्च देवताः
पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्थः शेषभुग्भवेत् ११७
अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्
यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत्सतामन्नं विधीयते ११८
राजर्त्विक्स्नातकगुरून्प्रियश्वशुरमातुलान्
अर्हयेन्मधुपर्केण परिसंवत्सरात्पुनः ११९
राजा च श्रोत्रियश्चैव यज्ञकर्मण्युपस्थितौ
मधुपर्केण संपूज्यौ न त्वयज्ञ इति स्थितिः १२०
सायं त्वन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रं बलिं हरेत्
वैश्वदेवं हि नामैतत्सायं प्रातर्विधीयते १२१
पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान्
पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् १२२
पितॄणां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः
तच्चामिषेण कर्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः १२३

तत्र ये भोजनीयाः स्युर्ये च वर्ज्या द्विजोत्तमाः
यावन्तश्चैव यैश्चान्नैस्तान्प्रवक्ष्याम्यशेषतः १२४
द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा
भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्जेत विस्तरे १२५
सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसंपदः
पञ्चैतान्विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम् १२६
प्रथिता प्रेतकृत्यैषा पित्र्यं नाम विधुक्षये
तस्मिन्युक्तस्यैति नित्यं प्रेतकृत्यैव लौकिकी १२७
श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभिः
अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् १२८
एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत्
पुष्कलं फलमाप्नोति नामन्त्रज्ञान्बहूनपि १२९
दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम्
तीर्थं तद्धव्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः १३०
सहस्रं हि सहस्राणामनृचां यत्र भुञ्जते
एकस्तान्मन्त्रवित्प्रीतः सर्वानर्हति धर्मतः १३१
ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि च
न हि हस्तावसृग्दिग्धौ रुधिरेणैव शुध्यतः १३२
यावतो ग्रसते ग्रासान्हव्यकव्येष्वमन्त्रवित्
तावतो ग्रसते प्रेतो दीप्तशूलष्टर्ययोगुडान् १३३
ज्ञाननिष्ठा द्विजाः के चित्तपोनिष्ठास्तथापरे
तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्मनिष्ठास्तथापरे १३४
ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः
हव्यानि तु यथान्यायं सर्वेष्वेव चतुर्ष्वपि १३५
अश्रोत्रियः पिता यस्य पुत्रः स्याद्वेदपारगः
अश्रोत्रियो वा पुत्रः स्यात्पिता स्याद्वेदपारगः १३६

ज्यायांसमनयोर्विद्याद्यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता
मन्त्रसंपूजनार्थं तु सत्कारमितरोऽर्हति १३७
न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्योऽस्य संग्रहः
नारिं न मित्रं यं विद्यात्तं श्राद्धे भोजयेद्द्विजम् १३८
यस्य मित्रप्रधानानि श्राद्धानि च हवींषि च
तस्य प्रेत्य फलं नास्ति श्राद्धेषु च हविःषु च १३९
यः संगतानि कुरुते मोहाच्छ्राद्धेन मानवः
स स्वर्गाच्च्यवते लोकाच्छ्राद्धमित्रो द्विजाधमः १४०
संभोजानि साभिहिता पैशाची दक्षिणा द्विजैः
इहैवास्ते तु सा लोके गौरन्धेवैकवेश्मनि १४१
यथेरिणे बीजमुप्त्वा न वप्ता लभते फलम्
तथानृचे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलम् १४२
दातॄन्प्रतिग्रहीतॄंश्च कुरुते फलभागिनः
विदुषे दक्षिणां दत्त्वा विधिवत्प्रेत्य चेह च १४३
कामं श्राद्धेऽर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम्
द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् १४४
यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृचं वेदपारगम्
शाखान्तगमथाध्वर्युं छन्दोगं तु समाप्तिकम् १४५
एषामन्यतमो यस्य भुञ्जीत श्राद्धमर्चितः
पितॄणां तस्य तृप्तिः स्याच्छाश्वती साप्तपौरुषी १४६
एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः
अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः १४७
मातामहं मातुलं च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम्
दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् १४८
न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्मणि धर्मवित्
पित्र्ये कर्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः १४९

ये स्तेनपतितक्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः
तान्हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् १५०
जटिलं चानधीयानं दुर्बालं कितवं तथा
याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् १५१
चिकित्सकान्देवलकान्मांसविक्रयिणस्तथा
विपणेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः १५२
प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः
प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्धुषिस्तथा १५३
यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः
ब्रह्मद्विष्परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च १५४
कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च
पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे १५५
भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा
शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ १५६
अकारणे परित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा
ब्राह्मैर्यौनैश्च संबन्धैः संयोगं पतितैर्गतः १५७
अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी
समुद्रयायी बन्दी च तैलिकः कूटकारकः १५८
पित्रा विवदमानश्च कितवो मद्यपस्तथा
पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी १५९
धनुःशराणां कर्ता च यश्चाग्रेदिधिषूपतिः
मित्रध्रुग्द्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च १६०
भ्रामरी गन्डमाली च श्वित्र्यथो पिशुनस्तथा
उन्मत्तोऽन्धश्च वर्ज्याः स्युर्वेदनिन्दक एव च १६१
हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति
पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्यस्तथैव च १६२

स्रोतसां भेदको यश्च तेषां चावरणे रतः
गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च १६३
श्वक्रीडी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च
हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानां चैव याजकः १६४
आचारहीनः क्लीबश्च नित्यं याचनकस्तथा
कृषिजीवी श्लीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च १६५
औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा
प्रेतनिर्यापकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः १६६
एतान्विगर्हिताचारानपाङ्क्तेयान्द्विजाधमान्
द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्र विवर्जयेत् १६७
ब्राह्मणो त्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति
तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते १६८
अपाङ्क्तदाने यो दातुर्भवत्यूर्ध्वं फलोदयः
दैवे हविषि पित्र्ये वा तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः १६९
अव्रतैर्यद्द्विजैर्भुक्तं परिवेत्रादिभिस्तथा
अपाङ्क्तेयैर्यदन्यैश्च तद्वै रक्षांसि भुञ्जते १७०
दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते
परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः १७१
परिवित्तिः परिवेत्ता यया च परिविद्यते
सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः १७२
भ्रातुर्मृतस्य भार्यायां योऽनुरज्येत कामतः
धर्मेणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिषूपतिः १७३
परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ
पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्तरि गोलकः १७४
तौ तु जातौ परक्षेत्रे प्राणिनौ प्रेत्य चेह च
दत्तानि हव्यकव्यानि नाशयन्ति प्रदायिनाम् १७५

अपाङ्क्त्यो यावतः पङ्क्त्यान्भुञ्जानाननुपश्यति
तावतां न फलं तत्र दाता प्राप्नोति बालिशः १७६
वीक्ष्यान्धो नवतेः काणः षष्टेः श्वित्री शतस्य तु
पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयते फलम् १७७
यावतः संस्पृशेदङ्गैर्ब्राह्मणान्शूद्रयाजकः
तावतां न भवेद्दातुः फलं दानस्य पौर्तिकम् १७८
वेदविच्चापि विप्रोऽस्य लोभात्कृत्वा प्रतिग्रहम्
विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाम्भसि १७९
सोमविक्रयिणे विष्ठा भिषजे पूयशोणितम्
नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठं तु वार्धुषौ १८०
यत्तु वाणिजके दत्तं नेह नामुत्र तद्भवेत्
भस्मनीव हुतं द्रव्यं तथा पौनर्भवे द्विजे १८१
इतरेषु त्वपाङ्क्त्येषु यथोद्दिष्टेष्वसाधुषु
मेदोऽसृङ्मांसमज्जास्थि वदन्त्यन्नं मनीषिणः १८२
अपाङ्क्त्योपहता पङ्क्तिः पाव्यते यैर्द्विजोत्तमैः
तान्निबोधत कार्त्स्न्येन द्विजाग्र्यान्पङ्क्तिपावनान् १८३
अग्र्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च
श्रोत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः १८४
त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित्
ब्रह्मदेयात्मसन्तानो ज्येष्ठसामग एव च १८५
वेदार्थवित्प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः
शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः १८६
पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्मण्युपस्थिते
निमन्त्रयेत त्र्यवरान्सम्यग्विप्रान्यथोदितान् १८७
निमन्त्रितो द्विजः पित्र्ये नियतात्मा भवेत्सदा
न च छन्दांस्यधीयीत यस्य श्राद्धं च तद्भवेत् १८८

निमन्त्रितान्हि पितर उपतिष्ठन्ति तान्द्विजान्
वायुवच्चानुगच्छन्ति तथासीनानुपासते १८९
केतितस्तु यथान्यायं हव्ये कव्ये द्विजोत्तमः
कथं चिदप्यतिक्रामन्पापः सूकरतां व्रजेत् १९०
आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे वृशल्या सह मोदते
दातुर्यद्दुष्कृतं किं चित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते १९१
अक्रोधनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः
न्यस्तशस्त्रा महाभागाः पितरः पूर्वदेवताः १९२
यस्मादुत्पत्तिरेतेषां सर्वेषामप्यशेषतः
ये च यैरुपचर्याः स्युर्नियमैस्तान्निबोधत १९३
मनोर्हैरण्यगर्भस्य ये मरीच्यादयः सुताः
तेषामृषीणां सर्वेषां पुत्राः पितृगणाः स्मृताः १९४
विराट्सुताः सोमसदः साध्यानां पितरः स्मृताः
अग्निष्वात्ताश्च देवानां मारीचा लोकविश्रुताः १९५
दैत्यदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम्
सुपर्णकिन्नराणां च स्मृता बर्हिषदोऽत्रिजाः १९६
सोमपा नाम विप्राणां क्षत्रियाणां हविर्भुजः
वैश्यानामाज्यपा नाम शूद्राणां तु सुकालिनः १९७
सोमपास्तु कवेः पुत्रा हविष्मन्तोऽङ्गिरःसुताः
पुलस्त्यस्याज्यपाः पुत्रा वसिष्ठस्य सुकालिनः १९८
अग्निदग्धानग्निदग्धान्काव्यान्बर्हिषदस्तथा
अग्निष्वात्तांश्च सौम्यांश्च विप्राणामेव निर्दिशेत् १९९
य एते तु गणा मुख्याः पितृणां परिकीर्तिताः
तेषामपीह विज्ञेयं पुत्रपौत्रमनन्तकम् २००
ऋषिभ्यः पितरो जाताः पितृभ्यो देवमानवाः
देवेभ्यस्तु जगत्सर्वं चरं स्थाण्वनुपूर्वशः २०१

राजतैर्भाजनैरेषामथो वा रजतान्वितैः
वार्यपि श्रद्धया दत्तमक्षयायोपकल्पते २०२
दैवकार्याद्द्विजातीनां पितृकार्यं विशिष्यते
दैवं हि पितृकार्यस्य पूर्वमाप्यायनं स्मृतम् २०३
तेषामारक्षभूतं तु पूर्वं दैवं नियोजयेत्
रक्षांसि विप्रलुम्पन्ति श्राद्धमारक्षवर्जितम् २०४
दैवाद्यन्तं तदीहेत पित्राद्यन्तं न तद्भवेत्
पित्राद्यन्तं त्वीहमानः क्षिप्रं नश्यति सान्वयः २०५
शुचिं देशं विविक्तं च गोमयेनोपलेपयेत्
दक्षिनाप्रवणं चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् २०६
अवकाशेषु चोक्षेषु जलतीरेषु चैव हि
विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा २०७
आसनेषूपक्लृप्तेषु बर्हिष्मत्सु पृथक्पृथक्
उपस्पृष्टोदकान्सम्यग्विप्रांस्तानुपवेशयेत् २०८
उपवेश्य तु तान्विप्रानासनेष्वजुगुप्सितान्
गन्धमाल्यैः सुरभिभिरर्चयेद्दैवपूर्वकम् २०९
तेषामुदकमानीय सपवित्रांस्तिलानपि
अग्नौ कुर्यादनुज्ञातो ब्राह्मणो ब्राह्मणैः सह २१०
अग्नेः सोमयमाभ्यां च कृत्वाप्यायनमादितः
हविर्दानेन विधिवत्पश्चात्संतर्पयेत्पितॄन् २११
अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत्
यो ह्यग्निः स द्विजो विप्रैर्मन्त्रदर्शिभिरुच्यते २१२
अक्रोधनान्सुप्रसादान्वदन्त्येतान्पुरातनान्
लोकस्याप्यायने युक्तान्श्राद्धदेवान्द्विजोत्तमान् २१३
अपसव्यमग्नौ कृत्वा सर्वमावृत्य विक्रमम्
अपसव्येन हस्तेन निर्वपेदुदकं भुवि २१४

त्रींस्तु तस्माद्धविःशेषात्पिण्डान्कृत्वा समाहितः
औदकेनैव विधिना निर्वपेद्दक्षिणामुखः २१५
न्युप्य पिण्डांस्ततस्तांस्तु प्रयतो विधिपूर्वकम्
तेषु दर्भेषु तं हस्तं निर्मृज्याल्लेपभागिनाम् २१६
आचम्योदक्परावृत्य त्रिरायम्य शनैरसून्
षड् ऋतूंश्च नमस्कुर्यात्पितॄनेव च मन्त्रवत् २१७
उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिण्डान्तिके पुनः
अवजिघ्रेच्च तान्पिण्डान्यथान्युप्तान्समाहितः २१८
पिण्डेभ्यस्त्वल्पिकां मात्रां समादायानुपूर्वशः
तानेव विप्रानासीनान्विधिवत्पूर्वमाशयेत् २१९
ध्रियमाणे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत्
विप्रवद्वापि तं श्राद्धे स्वकं पितरमाशयेत् २२०
पिता यस्य निवृत्तः स्याज्जीवेच्चापि पितामहः
पितुः स नाम सङ्कीर्त्य कीर्तयेत्प्रपितामहम् २२१
पितामहो वा तच्छ्राद्धं भुञ्जीतेत्यब्रवीन्मनुः
कामं वा समनुज्ञातः स्वयमेव समाचरेत् २२२
तेषां दत्त्वा तु हस्तेषु सपवित्रं तिलोदकम्
तत्पिण्डाग्रं प्रयच्छेत स्वधैषामस्त्विति ब्रुवन् २२३
पाणिभ्यां तूपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्धितम्
विप्रान्तिके पितॄन्ध्यायन्शनकैरुपनिक्षिपेत् २२४
उभयोर्हस्तयोर्मुक्तं यदन्नमुपनीयते
तद्विप्रलुम्पन्त्यसुराः सहसा दुष्टचेतसः २२५
गुणांश्च सूपशाकाद्यान्पयो दधि घृतं मधु
विन्यसेत्प्रयतः पूर्वं भूमावेव समाहितः २२६
भक्ष्यं भोज्यं च विविधं मूलानि च फलानि च
हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च २२७

उपनीय तु तत्सर्वं शनकैः सुसमाहितः
परिवेषयेत प्रयतो गुणान्सर्वान्प्रचोदयन् २२८
नास्त्रमापातयेज्ञातु न कुप्येन्नानृतं वदेत्
न पादेन स्पृशेदन्नं न चैतदवधूनयेत् २२९
अस्त्रं गमयति प्रेतान्कोपोऽरीननृतं शुनः
पादस्पर्शस्तु रक्षांसि दुष्कृतीनवधूननम् २३०
यद्यद्रोचेत विप्रेभ्यस्तत्तद्दद्यादमत्सरः
ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्यात्पितृणामेतदीप्सितम् २३१
स्वाध्यायं श्रावयेत्पित्र्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि
आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च २३२
हर्षयेद्ब्राह्मणांस्तुष्टो भोजयेच्च शनैःशनैः
अन्नाद्येनासकृच्चैतान्गुणैश्च परिचोदयेत् २३३
व्रतस्थमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत्
कुतपं चासनं दद्यात्तिलैश्च विकिरेन्महीम् २३४
त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः
त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वराम् २३५
अत्युष्णं सर्वमन्नं स्याद्भुञ्जीरंस्ते च वाग्यताः
न च द्विजातयो ब्रूयुर्दात्रा पृष्टा हविर्गुणान् २३६
यावदुष्मा भवत्यन्नं यावदश्नन्ति वाग्यताः
पितरस्तावदश्नन्ति यावन्नोक्ता हविर्गुणाः २३७
यद्वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः
सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते तद्वै रक्षांसि भुञ्जते २३८
चाण्डालश्च वराहश्च कुक्कुटः श्वा तथैव च
रजस्वला च षण्ढश्च नेक्षेरन्नश्नतो द्विजान् २३९
होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिवीक्ष्यते
दैवे हविषि पित्र्ये वा तद्गच्छत्ययथातथम् २४०

घ्राणेन सूकरो हन्ति पक्षवातेन कुक्कुटः
श्वा तु दृष्टिनिपातेन स्पर्शेणावरवर्णजः २४१
खञ्जो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत्
हीनातिरिक्तगात्रो वा तमप्यपनयेत्पुनः २४२
ब्राह्मणं भिक्षुकं वापि भोजनार्थमुपस्थितम्
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तितः प्रतिपूजयेत् २४३
सार्ववर्णिकमन्नाद्यं संनीयाप्लाव्य वारिणा
समुत्सृजेद्भुक्तवतामग्रतो विकिरन्भुवि २४४
असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषिताम्
उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्दर्भेषु विकिरश्च यः २४५
उच्छेषणं भूमिगतमजिह्मस्याशठस्य च
दासवर्गस्य तत्पित्र्ये भागधेयं प्रचक्षते २४६
आसपिण्डक्रियाकर्म द्विजातेः संस्थितस्य तु
अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकं च निर्वपेत् २४७
सहपिण्डक्रियायां तु कृतायामस्य धर्मतः
अनयैवावृता कार्यं पिण्डनिर्वपनं सुतैः २४८
श्राद्धं भुक्त्वा य उच्छिष्टं वृषलाय प्रयच्छति
स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः २४९
श्राद्धभुग्वृषलीतल्पं तदहर्योऽधिगच्छति
तस्याः पुरीषे तं मासं पितरस्तस्य शेरते २५०
पृष्ट्वा स्वदितमित्येवं तृप्तानाचामयेत्ततः
आचान्तांश्चानुजानीयादभितो रम्यतामिति २५१
स्वधास्त्वित्येव तं ब्रूयुर्ब्राह्मणास्तदनन्तरम्
स्वधाकारः परा ह्याषीः सर्वेषु पितृकर्मसु २५२
ततो भुक्तवतां तेषामन्नशेषं निवेदयेत्
यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यादनुज्ञातस्ततो द्विजैः २५३

पित्र्ये स्वदितमित्येव वाच्यं गोष्ठे तु सुश्रृतम्
संपन्नमित्यभ्युदये दैवे रुचितमित्यपि २५४
अपराह्णस्तथा दर्भा वास्तुसंपादनं तिलाः
सृष्टिर्मृष्टिर्द्विजाश्चाग्र्याः श्राद्धकर्मसु संपदः २५५
दर्भाः पवित्रं पूर्वाह्णो हविष्याणि च सर्वशः
पवित्रं यच्च पूर्वोक्तं विज्ञेया हव्यसंपदः २५६
मुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम्
अक्षारलवणं चैव प्रकृत्या हविरुच्यते २५७
विसृज्य ब्राह्मणांस्तांस्तु नियतो वाग्यतः शुचिः
दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन्याचेतेमान्वरान्पितॄन् २५८
दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः संततिरेव च
श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहुदेयं च नोऽस्त्विति २५९
एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तांस्तदनन्तरम्
गां विप्रमजमग्निं वा प्राशयेदप्सु वा क्षिपेत् २६०
पिण्डनिर्वपणं के चित्परस्तादेव कुर्वते
वयोभिः खादयन्त्यन्ये प्रक्षिपन्त्यनलेऽप्सु वा २६१
पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा
मध्यमं तु ततः पिण्डमद्यात्सम्यक् सुतार्थिनी २६२
आयुष्मन्तं सुतं सूते यशोमेधासमन्वितम्
धनवन्तं प्रजावन्तं सात्त्विकं धार्मिकं तथा २६३
प्रक्षाल्य हस्तावाचाम्य ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेत्
ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्त्वा बान्धवानपि भोजयेत् २६४
उच्छेषणं तु तत्तिष्ठेद्यावद्विप्रा विसर्जिताः
ततो गृहबलिं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः २६५
हविर्यच्चिररात्राय यच्चानन्त्याय कल्पते
पितृभ्यो विधिवद्दत्तं तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः २६६

तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन वा
दत्तेन मासं तृप्यन्ति विधिवत्पितरो नृनाम् २६७
द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन्मासान्हारिणेन तु
औरभ्रेणाथ चतुरः शाकुनेनाथ पञ्च वै २६८
षण्मासांश्छागमांसेन पार्षतेन च सप्त वै
अष्टावेनस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु २६९
दशमासांस्तु तृप्यन्ति वराहमहिषामिषैः
शशकूर्मयोस्तु मांसेन मासानेकादशैव तु २७०
संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन च
वार्ध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी २७१
कालशाकं महाशल्काः खड्गलोहामिषं मधु
आनन्त्यायैव कल्प्यन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः २७२
यत्किं चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात्तु त्रयोदशीम्
तदप्यक्षयमेव स्याद्वर्षासु च मघासु च २७३
अपि नः स कुले भूयाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीम्
पायसं मधुसर्पिर्भ्यां प्राक् छाये कुञ्जरस्य च २७४
यद्यद्ददाति विधिवत्सम्यक् श्रद्धासमन्वितः
तत्तत्पितृणां भवति परत्रानन्तमक्षयम् २७५
कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम्
श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतराः २७६
युक्षु कुर्वन्दिनर्क्षेषु सर्वान्कामान्समश्नुते
अयुक्षु तु पितृन्सर्वान्प्रजां प्राप्नोति पुष्कलाम् २७७
यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते
तथा श्राद्धस्य पूर्वाह्णादपराह्णो विशिष्यते २७८
प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा
पित्र्यमा निधनात्कार्यं विधिवद्दर्भपाणिना २७९

रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत राक्षसी कीर्तिता हि सा
संध्ययोरुभयोश्चैव सूर्ये चैवाचिरोदिते २८०
अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरब्दस्येह निर्वपेत्
हेमन्तग्रीष्मवर्षासु पाञ्चयज्ञिकमन्वहम् २८१
न पैतृयज्ञियो होमो लौकिकेऽग्नौ विधीयते
न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः २८२
यदेव तर्पयत्यद्भिः पितॄन्स्नात्वा द्विजोत्तमः
तेनैव कृत्स्नमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम् २८३
वसून्वदन्ति तु पितॄन्रुद्रांश्चैव पितामहान्
प्रपितामहांस्तथादित्यान्श्रुतिरेषा सनातनी २८४
विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यं वामृतभोजनः
विघसो भुक्तशेषं तु यज्ञशेषं तथामृतम् २८५
एतद्वोऽभिहितं सर्वं विधानं पाञ्चयज्ञिकम्
द्विजातिमुख्यवृत्तीनां विधानं श्रूयतामिति २८६

चतुर्थोऽध्यायः

चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाद्यं गुरौ द्विजाः
द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् १
अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः
या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि २
यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं स्वैः कर्मभिरगर्हितैः
अक्लेशेन शरीरस्य कुर्वीत धनसंचयम् ३
ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा
सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदा चन ४
ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम्
मृतं तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ५

सत्यानृतं तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते
सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् ६
कुसूलधान्यको वा स्यात्कुम्भीधान्यक एव वा
त्र्यहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा ७
चतुर्णामपि चैतेषां द्विजानां गृहमेधिनाम्
ज्यायान्परः परो ज्ञेयो धर्मतो लोकजित्तमः ८
षट्कर्मैको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्तते
द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्त्रेण जीवति ९
वर्तयंश्च शिलोञ्छाभ्यामग्निहोत्रपरायणः
इष्टीः पार्वायणान्तीयाः केवला निर्वपेत्सदा १०
न लोकवृत्तं वर्तेत वृत्तिहेतोः कथं चन
अजिह्मामशथां शुद्धां जीवेद्ब्राह्मणजीविकाम् ११
संतोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत्
संतोषमूलं हि सुखं दुःखमूलं विपर्ययः १२
अतोऽन्यतमया वृत्त्या जीवंस्तु स्नातको द्विजः
स्वर्गायुष्ययशस्यानि व्रताणीमानि धारयेत् १३
वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः
तद्धि कुर्वन्यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम् १४
नेहेतार्थान्प्रसङ्गेन न विरुद्धेन कर्मणा
न विद्यमानेष्वर्थेषु नार्त्यामपि यतस्ततः १५
इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः
अतिप्रसक्तिं चैतेषां मनसा संनिवर्तयेत् १६
सर्वान्परित्यजेदर्थान्स्वाध्यायस्य विरोधिनः
यथा तथाध्यापयंस्तु सा ह्यस्य कृतकृत्यता १७
वयसः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च
वेषवाग्बुद्धिसारूप्यमाचरन्विचरेदिह १८

बुद्धिवृद्धिकराण्याशु धन्यानि च हितानि च
नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान् १९
यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति
तथा तथा विजानाति विज्ञानं चास्य रोचते २०
ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञं च सर्वदा
नृयज्ञं पितृयज्ञं च यथाशक्ति न हापयेत् २१
एतानेके महायज्ञान्यज्ञशास्त्रविदो जनाः
अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति २२
वाच्येके जुह्वति प्राणं प्राणे वाचं च सर्वदा
वाचि प्राणे च पश्यन्तो यज्ञनिर्वृत्तिमक्षयाम् २३
ज्ञानेनैवापरे विप्रा यजन्त्येतैर्मखैः सदा
ज्ञानमूलां क्रियामेषां पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषा २४
अग्निहोत्रं च जुहुयादाद्यन्ते द्युनिशोः सदा
दर्शेन चार्धमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि २५
सस्यान्ते नवसस्येष्ट्या तथर्त्वन्ते द्विजोऽध्वरैः
पशुना त्वयनस्यादौ समान्ते सौमिकैर्मखैः २६
नानिष्ट्वा नवसस्येष्ट्या पशुना चाग्निमान्द्विजः
नवान्नमद्यान्मांसं वा दीर्घमायुर्जिजीविषुः २७
नवेनानर्चिता ह्यस्य पशुहव्येन चाग्नयः
प्राणानेवात्तुमिच्छन्ति नवान्नामिषगर्धिनः २८
आसनाशनशय्याभिरद्भिर्मूलफलेन वा
नास्य कश्चिद्वसेद्गेहे शक्तितोऽनर्चितोऽतिथिः २९
पाषण्डिनो विकर्मस्थान्बैडालव्रतिकाञ्शठान्
हैतुकान्बकवृत्तींश्च वाग्मात्रेणापि नार्चयेत् ३०
वेदविद्याव्रतस्नातान्श्रोत्रियान्गृहमेधिनः
पूजयेद्धव्यकव्येन विपरीतांश्च वर्जयेत् ३१

शक्तितोऽपचमानेभ्यो दातव्यं गृहमेधिना
संविभागश्च भूतेभ्यः कर्तव्योऽनुपरोधतः ३२
राजतो धनमन्विच्छेत्संसीदन्स्नातकः क्षुधा
याज्यान्तेवासिनोर्वापि न त्वन्यत इति स्थितिः ३३
न सीदेत्स्नातको विप्रः क्षुधा शक्तः कथं चन
न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति ३४
क्लृप्तकेशनखश्मश्रुर्दान्तः शुक्लाम्बरः शुचिः
स्वाध्याये चैव युक्तः स्यान्नित्यमात्महितेषु च ३५
वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम्
यज्ञोपवीतं वेदं च शुभं रौक्मे च कुण्डले ३६
नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदा चन
नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ३७
न लङ्घयेद्वत्सतन्त्रीं न प्रधावेच्च वर्षति
न चोदके निरीक्षेत स्वरूपमिति धारणा ३८
मृदं गां दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम्
प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ३९
नोपगच्छेत्प्रमत्तोऽपि स्त्रियमार्तवदर्शने
समानशयने चैव न शयीत तया सह ४०
रजसाभिप्लुतां नारीं नरस्य ह्युपगच्छतः
प्रज्ञा तेजो बलं चक्षुरायुश्चैव प्रहीयते ४१
तां विवर्जयतस्तस्य रजसा समभिप्लुताम्
प्रज्ञा तेजो बलं चक्षुरायुश्चैव प्रवर्धते ४२
नाश्नीयाद्भार्यया सार्धं नैनामीक्षेत चाश्नतीम्
क्षुवतीं जृम्भमाणां वा न चासीनां यथासुखम् ४३
नाञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे न चाभ्यक्तामनावृताम्
न पश्येत्प्रसवन्तीं च तेजस्कामो द्विजोत्तमः ४४

नान्नमद्यादेकवासा न नग्नः स्नानमाचरेत्
न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ४५
न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्वते
न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदा चन ४६
न ससत्त्वेषु गर्तेषु न गच्छन्नपि न स्थितः
न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ४७
वाय्वग्निविप्रमादित्यमपः पश्यंस्तथैव गाः
न कदा चन कुर्वीत विष्मूत्रस्य विसर्जनम् ४८
तिरस्कृत्योच्चरेत्काष्ठलोष्ठपत्रतृणादिना
नियम्य प्रयतो वाचं संवीताङ्गोऽवगुण्ठितः ४९
मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः
दक्षिणाभिमुखो रात्रौ संध्यायोश्च यथा दिवा ५०
छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः
यथासुखमुखः कुर्यात्प्राणबाधभयेषु च ५१
प्रत्यग्निं प्रतिसूर्यं च प्रतिसोमोदकद्विजम्
प्रतिगु प्रतिवातं च प्रज्ञा नश्यति मेहतः ५२
नाग्निं मुखेनोपधमेन्नग्नां नेक्षेत च स्त्रियम्
नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत् ५३
अधस्तान्नोपदध्याच्च न चैनमभिलङ्घयेत्
न चैनं पादतः कुर्यान्न प्राणाबाधमाचरेत् ५४
नाश्नीयात्संधिवेलायां न गच्छेन्नापि संविशेत्
न चैव प्रलिखेद्भूमिं नात्मनोऽपहरेत्स्रजम् ५५
नाप्सु मूत्रं पुरीषं वा ष्ठीवनं वा समुत्सृजेत्
अमेध्यलिप्तमन्यद्वा लोहितं वा विषाणि वा ५६
नैकः सुप्याच्छून्यगेहे न श्रेयांसं प्रबोधयेत्
नोदक्ययाभिभाषेत यज्ञं गच्छेन्न चावृतः ५७

अग्न्यगारे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानां च संनिधौ
स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिनं पाणिमुद्धरेत् ५८
न वारयेद्गां धयन्तीं न चाचक्षीत कस्य चित्
न दिवीन्द्रायुधं दृष्ट्वा कस्य चिद्दर्शयेद्बुधः ५९
नाधर्मिके वसेद्ग्रामे न व्याधिबहुले भृशम्
नैकः प्रपद्येताध्वानं न चिरं पर्वते वसेत् ६०
न शूद्रराज्ये निवसेन्नाधार्मिकजनावृते
न पाषण्डिगणाक्रान्ते नोपस्सृष्टेऽन्त्यजैर्नृभिः ६१
न भुञ्जीतोद्धृतस्नेहं नातिसौहित्यमाचरेत्
नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराशितः ६२
न कुर्वीत वृथाचेष्टां न वार्यञ्जलिना पिबेत्
नोत्सङ्गे भक्षयेद्भक्ष्यान्न जातु स्यात्कुतूहली ६३
न नृत्येदथ वा गायेन्न वादित्राणि वादयेत्
नास्फोटयेन्न च क्ष्वेडेन्न च रक्तो विरावयेत् ६४
न पादौ धावयेत्कांस्ये कदा चिदपि भाजने
न भिन्नभाण्डे भुञ्जीत न भावप्रतिदूषिते ६५
उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत्
उपवीतमलङ्कारं स्रजं करकमेव च ६६
नाविनीतैर्भजेद्धुर्यैर्न च क्षुध्व्याधिपीडितैः
न भिन्नशृङ्गाक्षिखुरैर्न वालधिविरूपितैः ६७
विनीतैस्तु व्रजेन्नित्यमाशुगैर्लक्षणान्वितैः
वर्णरूपोपसंपन्नैः प्रतोदेनातुदन्भृशम् ६८
बालातपः प्रेतधूमो वर्ज्यं भिन्नं तथासनम्
न छिन्द्यान्नखरोमाणि दन्तैर्नोत्पाटयेन्नखान् ६९
न मृल्लोष्टं च मृद्नीयान्न छिन्द्यात्करजैस्तृणम्
न कर्म निष्फलं कुर्यान्नायत्यामसुखोदयम् ७०

लोष्ठमर्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः
स विनाशं व्रजत्याशु सूचकाशुचिरेव च ७१
न विगर्ह्य कथां कुर्याद्बहिर्माल्यं न धारयेत्
गवां च यानं पृष्ठेन सर्वथैव विगर्हितम् ७२
अद्वारेण च नातीयाद्ग्रामं वा वेश्म वावृतम्
रात्रौ च वृक्षमूलानि दूरतः परिवर्जयेत् ७३
नाक्षैर्दीव्येत्कदा चित्तु स्वयं नोपानहौ हरेत्
शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं न चासने ७४
सर्वं च तिलसंबद्धं नाद्यादस्तमिते रवौ
न च नग्नः शयीतेह न चोच्छिष्टः क्व चिद्व्रजेत् ७५
आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु संविशेत्
आर्द्रपादस्तु भुञ्जानो दीर्घमायुरवाप्नुयात् ७६
अचक्षुर्विषयं दुर्गं न प्रपद्येत कर्हि चित्
न विण्मूत्रमुदीक्षेत न बाहुभ्यां नदीं तरेत् ७७
अधितिष्ठेन्न केशांस्तु न भस्मास्थिकपालिकाः
न कार्पासास्थि न तुषान्दीर्घमायुर्जिजीविषुः ७८
न संवसेच्च पतितैर्न चाण्डालैर्न पुल्कसैः
न मूर्खैर्नावलिप्तैश्च नान्त्यैर्नान्त्यावसायिभिः ७९
न शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्टं न हविष्कृतम्
न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत् ८०
यो ह्यस्य धर्ममाचष्टे यश्चैवादिशति व्रतम्
सोऽसंवृतं नाम तमः सह तेनैव मज्जति ८१
न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मनः शिरः
न स्पृशेच्चैतदुच्छिष्टो न च स्नायाद्विना ततः ८२
केशग्रहान्प्रहारांश्च शिरस्येतान्विवर्जयेत्
शिरःस्नातश्च तैलेन नाङ्गं किं चिदपि स्पृशेत् ८३

न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितः
सूनाचक्रध्वजवतां वेशेनैव च जीवताम् ८४
दशसूनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः
दशध्वजसमो वेशो दशवेशसमो नृपः ८५
दश सूणासहस्राणि यो वाहयति सौनिकः
तेन तुल्यः स्मृतो राजा घोरस्तस्य प्रतिग्रहः ८६
यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनः
स पर्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम् ८७
तामिस्रमन्धतामिस्रं महारौरवरौरवौ
नरकं कालसूत्रं च महानरकमेव च ८८
संजीवनं महावीचिं तपनं संप्रतापनम्
संहातं च सकाकोलं कुड्मलं प्रतिमूर्तिकम् ८९
लोहशङ्कुमृजीषं च पन्थानं शाल्मलीं नदीम्
असिपत्रवनं चैव लोहदारकमेव च ९०
एतद्विदन्तो विद्वांसो ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः
न राज्ञः प्रतिगृह्णन्ति प्रेत्य श्रेयोऽभिकाङ्क्षिणः ९१
ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत धर्मार्थौ चानुचिन्तयेत्
कायक्लेशांश्च तन्मूलान्वेदतत्त्वार्थमेव च ९२
उत्थायावश्यकं कृत्वा कृतशौचः समाहितः
पूर्वां संध्यां जपंस्तिष्ठेत्स्वकाले चापरां चिरम् ९३
ऋषयो दीर्घसंध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयुः
प्रज्ञां यशश्च कीर्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव च ९४
श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि
युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्धपञ्चमान् ९५
पुष्ये तु छन्दसां कुर्याद्बहिरुत्सर्जनं द्विजः
माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमेऽहनि ९६

यथाशास्त्रं तु कृत्वैवमुत्सर्गं छन्दसां बहिः
विरमेत्पक्षिणीं रात्रिं तदेवैकमहर्निशम् ९७
अत ऊर्ध्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत्
वेदाङ्गानि च सर्वाणि कृष्णपक्षेषु संपठेत् ९८
नाविस्पष्टमधीयीत न शूद्रजनसन्निधौ
न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत् ९९
यथोदितेन विधिना नित्यं छन्दस्कृतं पठेत्
ब्रह्म छन्दस्कृतं चैव द्विजो युक्तो ह्यनापदि १००
इमान्नित्यमनध्यायानधीयानो विवर्जयेत्
अध्यापनं च कुर्वाणः शिष्याणां विधिपूर्वकम् १०१
कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांसुसमूहने
एतौ वर्षास्वनध्यायावध्यायज्ञाः प्रचक्षते १०२
विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानां च संप्लवे
आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत् १०३
एतांस्त्वभ्युदितान्विद्याद्यदा प्रादुष्कृताग्निषु
तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्रदर्शने १०४
निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषां चोपसर्जने
एतानाकालिकान्विद्यादनध्यायानृतावपि १०५
प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिःस्वने
सज्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा १०६
नित्यानध्याय एव स्याद्ग्रामेषु नगरेषु च
धर्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्वदा १०७
अन्तर्गतशवे ग्रामे वृषलस्य च सन्निधौ
अनध्यायो रुद्यमाने समवाये जनस्य च १०८
उदके मध्यरात्रे च विष्मूत्रस्य विसर्जने
उच्छिष्टः श्राद्धभुक् चैव मनसापि न चिन्तयेत् १०९

प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम्
त्र्यहं न कीर्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके १९०
यावदेकानुदिष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति
विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्तयेत् १११
शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम्
नाधीयीतामिषं जग्ध्वा सूतकान्नाद्यमेव च ११२
नीहारे बाणशब्दे च संध्ययोरेव चोभयोः
अमावास्याचतुर्दश्योः पौर्णमास्यष्टकासु च ११३
अमावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशी
ब्रह्माष्टकपौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्जयेत् ११४
पांसुवर्षे दिशां दाहे गोमायुविरुते तथा
श्वखरोष्ट्रे च रुवति पङ्क्तौ च न पठेद्द्विजः ११५
नाधीयीत श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा
वसित्वा मैथुनं वासः श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ११६
प्राणि वा यदि वाप्राणि यत्किं चिच्छ्राद्धिकं भवेत्
तदालभ्याप्यनध्यायः पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृतः ११७
चोरैरुपद्रुते ग्रामे संभ्रमे चाग्निकारिते
आकालिकमनध्यायं विद्यात्सर्वाद्भुतेषु च ११८
उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षेपणं स्मृतम्
अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु ११९
नाधीयीताश्वमारूढो न वृक्षं न च हस्तिनम्
न नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणस्थो न यानगः १२०
न विवादे न कलहे न सेनायां न संगरे
न भुक्तमात्रे नाजीर्णे न वमित्वा न शुक्तके १२१
अतिथिं चाननुज्ञाप्य मारुते वाति वा भृशम्
रुधिरे च स्रुते गात्राच्छस्त्रेण च परिक्षते १२२

सामध्वनावृग्यजुषी नाधीयीत कदा चन
वेदस्याधीत्य वाप्यन्तमारण्यकमधीत्य च १२३
ऋग्वेदो देवदैवत्यो यजुर्वेदस्तु मानुषः
सामवेदः स्मृतः पित्र्यस्तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वनिः १२४
एतद्विद्वन्तो विद्वांसस्त्रयीनिष्कर्षमन्वहम्
क्रमतः पूर्वमभ्यस्य पश्चाद्वेदमधीयते १२५
पशुमण्डूकमार्जारश्वसर्पनकुलाखुभिः
अन्तरागमने विद्यादनध्यायमहर्निशम् १२६
द्वावेव वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः
स्वाध्यायभूमिं चाशुद्धमात्मानं चाशुचिं द्विजः १२७
अमावास्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम्
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः १२८
न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिशि
न वासोभिः सहाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये १२९
देवतानां गुरो राज्ञः स्नातकाचार्ययोस्तथा
नाक्रामेत्कामतश्छायां बभ्रुणो दीक्षितस्य च १३०
मध्यंदिनेऽर्धरात्रे च श्राद्धं भुक्त्वा च सामिषम्
संध्ययोरुभयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथम् १३१
उद्वर्तनमपस्नानं विष्मूत्रे रक्तमेव च
श्लेश्मनिष्ठ्यूतवान्तानि नाधितिष्ठेत्तु कामतः १३२
वैरिणं नोपसेवेत सहायं चैव वैरिणः
अधार्मिकं तस्करं च परस्यैव च योषितं १३३
न हीदृशमनायुष्यं लोके किं चन विद्यते
यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् १३४
क्षत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम्
नावमन्येत वै भूष्णुः कृशानपि कदा चन १३५

एतत्त्रयं हि पुरुषं निर्दहेदवमानितम्
तस्मादेतत्त्रयं नित्यं नावमन्येत बुद्धिमान् १३६
नात्मानमवमन्येत पुर्वाभिरसमृद्धिभिः
ग्रा मृत्योः श्रियमन्विच्छेन्नैनां मन्येत दुर्लभाम् १३७
सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम्
प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः १३८
भद्रं भद्रमिति ब्रूयाद्भद्रमित्येव वा वदेत्
शुष्कवैरं विवादं च न कुर्यात्केन चित्सह १३९
नातिकल्यं नातिसायं नातिमध्यंदिने स्थिते
नाज्ञातेन समं गच्छेन्नैको न वृषलैः सह १४०
 हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान्विद्याहीनान्वयोऽधिकान्
रूपद्रविणहीनांश्च जातिहीनांश्च नाक्षिपेत् १४१
न स्पृशेत्पाणिनोच्छिष्टो विप्रो गोब्राह्मणानलाण्
न चापि पश्येदशुचिः सुस्थो ज्योतिर्गणान्दिवा १४२
स्पृष्ट्वैतानशुचिर्नित्यमद्भिः प्राणानुपस्पृशेत्
गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिं पाणितलेन तु १४३
ग्रनातुरः स्वानि खानि न स्पृशेदनिमित्ततः
रोमाणि च रहस्यानि सर्वाण्येव विवर्जयेत् १४४
मङ्गलाचारयुक्तः स्यात्प्रयतात्मा जितेन्द्रियः
जपेच्च जुहुयाच्चैव नित्यमग्निमतन्द्रितः १४५
मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं च प्रयतात्मनाम्
जपतां जुह्वतां चैव विनिपातो न विद्यते १४६
वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं यथाकालमतन्द्रितः
तं ह्यस्याहुः परं धर्ममुपधर्मोऽन्य उच्यते १४७
वेदाभ्यासेन सततं शौचेन तपसैव च
ग्रद्रोहेण च भूतानां जातिं स्मरति पौर्विकीम् १४८

पौर्विकीं संस्मरन्जातिं ब्रह्मैवाभ्यस्यते पुनः
ब्रह्माभ्यासेन चाजस्रमनन्तं सुखमश्नुते १४९
सावित्रान्शान्तिहोमांश्च कुर्यात्पर्वसु नित्यशः
पितॄंश्चैवाष्टकास्वर्चेन्नित्यमन्वष्टकासु च १५०
दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनम्
उच्छिष्टान्ननिषेकं च दूरादेव समाचरेत् १५१
मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम्
पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानां च पूजनम् १५२
दैवतान्यभिगच्छेत्तु धार्मिकांश्च द्विजोत्तमान्
ईश्वरं चैव रक्षार्थं गुरूनेव च पर्वसु १५३
अभिवादयेद्वृद्धांश्च दद्याच्चैवासनं स्वकम्
कृताञ्जलिरुपासीत गच्छतः पृष्ठतोऽन्वियात् १५४
श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यङ्ग निबद्धं स्वेषु कर्मसु
धर्ममूलं निषेवेत सदाचारमतन्द्रितः १५५
आचाराल्लभते ह्यायुराचारादीप्सिताः प्रजाः
आचाराद्धनमक्षय्यमाचारो हन्त्यलक्षणम् १५६
दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः
दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च १५७
सर्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान्नरः
श्रद्दधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति १५८
यद्यत्परवशं कर्म तत्तद्यत्नेन वर्जयेत्
यद्यदात्मवशं तु स्यात्तत्तत्सेवेत यत्नतः १५९
सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम्
एतद्विद्यात्समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः १६०
यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात्परितोषोऽन्तरात्मनः
तत्प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतं तु वर्जयेत् १६१

आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम्
न हिंस्याद्ब्राह्मणान्गाश्च सर्वांश्चैव तपस्विनः १६२
नास्तिक्यं वेदनिन्दां च देवतानां च कुत्सनम्
द्वेषं दम्भं च मानं च क्रोधं तैक्ष्ण्यं च वर्जयेत् १६३
परस्य दण्डं नोद्यच्छेत्क्रुद्धो नैनं निपातयेत्
अन्यत्र पुत्राच्छिष्याद्वा शिष्ट्यर्थं ताडयेत्तु तौ १६४
ब्राह्मणायावगुर्यैव द्विजातिर्वधकाम्यया
शतं वर्षाणि तामिस्रे नरके परिवर्तते १६५
ताडयित्वा तृणेनापि संरम्भान्मतिपूर्वकम्
एकविंशतीमाजातीः पापयोनिषु जायते १६६
अयुध्यमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणस्यासृगङ्गतः
दुःखं सुमहदाप्नोति प्रेत्याप्राज्ञतया नरः १६७
शोणितं यावतः पांसून्संगृह्णाति महीतलात्
तावतोऽब्दानमुत्रान्यैः शोणितोत्पादकोऽद्यते १६८
न कदा चिद्द्विजे तस्माद्विद्वानवगुरेदपि
न ताडयेत्तृणेनापि न गात्रात्स्रावयेदसृक् १६९
अधार्मिको नरो यो हि यस्य चाप्यनृतं धनम्
हिंसारतश्च यो नित्यं नेहासौ सुखमेधते १७०
न सीदन्नपि धर्मेण मनोऽधर्मे निवेशयेत्
अधार्मिकानां पापानामाशु पश्यन्विपर्ययम् १७१
नाधर्मश्चरितो लोके सद्यः फलति गौरिव
शनैरावर्त्यमानस्तु कर्तुर्मूलानि कृन्तति १७२
यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत्पुत्रेषु नप्तृषु
न त्वेव तु कृतोऽधर्मः कर्तुर्भवति निष्फलः १७३
अधर्मेणैधते तावत्ततो भद्राणि पश्यति
ततः सपत्नान्जयति समूलस्तु विनश्यति १७४

सत्यधर्मार्यवृत्तेषु शौचे चैवारमेत्सदा
शिष्यांश्च शिष्याद्धर्मेण वाग्बाहूदरसंयतः १७५
परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ
धर्मं चाप्यसुखोदर्कं लोकसंक्रुष्टमेव च १७६
न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलोऽनृजुः
न स्याद्वाक्चपलश्चैव न परद्रोहकर्मधीः १७७
येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः
तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न रिष्यति १७८
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मातुलातिथिसंश्रितैः
बालवृद्धातुरैर्वैद्यैर्ज्ञातिसंबन्धिबान्धवैः १७९
मातापितृभ्यां जामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्यया
दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् १८०
एतैर्विवादान्संत्यज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते
एतैर्जितैश्च जयति सर्वांलोकानिमान्गृही १८१
आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः
अतिथिस्त्विन्द्रलोकेशो देवलोकस्य चर्त्विजः १८२
जामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः
संबन्धिनो ह्यपां लोके पृथिव्यां मातृमातुलौ १८३
आकाशेशास्तु विज्ञेया बालवृद्धकृशातुराः
भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्वका तनुः १८४
छाया स्वो दासवर्गश्च दुहिता कृपणं परम्
तस्मादेतैरधिक्षिप्तः सहेतासंज्वरः सदा १८५
प्रतिग्रहसमर्थोऽपि प्रसङ्गं तत्र वर्जयेत्
प्रतिग्रहेण ह्यस्याशु ब्राह्मं तेजः प्रशाम्यति १८६
न द्रव्याणामविज्ञाय विधिं धर्म्यं प्रतिग्रहे
प्राज्ञः प्रतिग्रहं कुर्यादवसीदन्नपि क्षुधा १८७

हिरण्यं भूमिमश्वं गामन्नं वासस्तिलान्घृतम्
प्रतिगृह्णन्नविद्वांस्तु भस्मीभवति दारुवत् १८८
हिरण्यमायुरन्नं च भूर्गौश्चाप्योषतस्तनुम्
अश्वश्चक्षुस्त्वचं वासो घृतं तेजस्तिलाह् प्रजाः १८९
अतपास्त्वनधीयानः प्रतिग्रहरुचिर्द्विजः
अम्भस्यश्मप्लवेनेव सह तेनैव मज्जति १९०
तस्मादविद्वान्बिभियाद्यस्मात्तस्मात्प्रतिग्रहात्
स्वल्पकेनाप्यविद्वान्हि पङ्के गौरिव सीदति १९१
न वार्यपि प्रयच्छेत्तु बैडालव्रतिके द्विजे
न बकव्रतिके पापे नावेदविदि धर्मवित् १९२
त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि विधिनाप्यर्जितं धनम्
दातुर्भवत्यनर्थाय परत्रादातुरेव च १९३
यथा प्लवेनाउपलेन निमज्जत्युदके तरन्
तथा निमज्जतोऽधस्तादज्ञौ दातृप्रतीच्छकौ १९४
धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छाद्मिको लोकदम्भकः
बैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसंधकः १९५
अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः
शठो मिथ्याविनीतश्च बकव्रतचरो द्विजः १९६
ये बकव्रतिनो विप्रा ये च मार्जारलिङ्गिनः
ते पतन्त्यन्धतामिस्रे तेन पापेन कर्मणा १९७
न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत्
व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन्स्त्रीशूद्रदम्भनम् १९८
प्रेत्येह चेदृशा विप्रा गर्ह्यन्ते ब्रह्मवादिभिः
छद्मना चरितं यच्च व्रतं रक्षांसि गच्छति १९९
अलिङ्गी लिङ्गिवेषेण यो वृत्तिमुपजीवति
स लिङ्गिनां हरत्येनस्तिर्यग्योनौ च जायते २००

परकीयनिपानेषु न स्नायाद्धि कदा चन
निपानकर्तुः स्नात्वा तु दुष्कृतांशेन लिप्यते २०१
यानशय्यासनान्यस्य कूपोद्यानगृहाणि च
अदत्तान्युपयुञ्जान एनसः स्यात्तुरीयभाक् २०२
नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च
स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रस्रवणेषु च २०३
यमान्सेवेत सततं न नित्यं नियमान्बुधः
यमान्पतत्यकुर्वाणो नियमान्केवलान्भजन् २०४
नाश्रोत्रियतते यज्ञे ग्रामयाजिकृते तथा
स्त्रिया क्लीबेन च हुते भुञ्जीत ब्राह्मणः क्व चित् २०५
अश्लीकमेतत्साधूनां यत्र जुह्वत्यमी हविः
प्रतीपमेतद्देवानां तस्मात्तत्परिवर्जयेत् २०६
मत्तक्रुद्धातुराणां च न भुञ्जीत कदा चन
केशकीटावपन्नं च पदा स्पृष्टं च कामतः २०७
भ्रूणघ्नावेक्षितं चैव संस्पृष्टं चाप्युदक्यया
पतत्रिणावलीढं च शुना संस्पृष्टमेव च २०८
गवा चान्नमुपघ्रातं घुष्टान्नं च विशेषतः
गणान्नं गणिकान्नं च विदुषा च जुगुप्सितम् २०९
स्तेनगायनयोश्चान्नं तक्ष्णो वार्धुषिकस्य च
दीक्षितस्य कदर्यस्य बद्धस्य निगडस्य च २१०
अभिशस्तस्य षण्ढस्य पुंश्चल्या दाम्भिकस्य च
शुक्तं पर्युषितं चैव शूद्रस्योच्छिष्टमेव च २११
चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः
उग्रान्नं सूतिकान्नं च पर्याचान्तमनिर्दशम् २१२
अनर्चितं वृथामांसमवीरायाश्च योषितः
द्विषदन्नं नगर्यन्नं पतितान्नमवक्षुतम् २१३

पिशुनानृतिनोश्चान्नं क्रतुविक्रयिणस्तथा
शैलूषतुन्नवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च २१४
कर्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च
सुवर्णकर्तुर्वेणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा २१५
श्ववतां शौण्डिकानां च चैलनिर्णेजकस्य च
रञ्जकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे २१६
मृष्यन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजितानां च सर्वशः
अनिर्दशं च प्रेतान्नमतुष्टिकरमेव च २१७
राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम्
आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्मावकर्तिनः २१८
कारुकान्नं प्रजां हन्ति बलं निर्णेजकस्य च
गणान्नं गणिकान्नं च लोकेभ्यः परिकृन्तति २१९
पूयं चिकित्सकस्यान्नं पुंश्चल्यास्त्वन्नमिन्द्रियम्
विष्ठा वार्धुषिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणो मलम् २२०
य एतेऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्तिताः
तेषां त्वगस्थिरोमाणि वदन्त्यन्नं मनीषिणः २२१
भुक्त्वातोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहम्
मत्या भुक्त्वाचरेत्कृच्छ्रं रेतोविण्मूत्रमेव च २२२
नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः
आददीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकम् २२३
श्रोत्रियस्य कदर्यस्य वदान्यस्य च वार्धुषेः
मीमांसित्वोभयं देवाः सममन्नमकल्पयन् २२४
तान्प्रजापतिराहैत्य मा कृध्वं विषमं समम्
श्रद्धापूतं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत् २२५
श्रद्धयेष्टं च पूर्तं च नित्यं कुर्यादतन्द्रितः
श्रद्धाकृते ह्यक्षये ते भवतः स्वागतैर्धनैः २२६

दानधर्मं निषेवेत नित्यमैष्टिकपौर्तिकम्
परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य शक्तितः २२७
यत्किं चिदपि दातव्यं याचितेनानसूयया
उत्पत्स्यते हि तत्पात्रं यत्तारयति सर्वतः २२८
वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्यमन्नदः
तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् २२९
भूमिदो भूमिमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः
गृहदोऽग्र्याणि वेश्मानि रूप्यदो रूपमुत्तमम् २३०
वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः
अनडुहः श्रियं पुष्टां गोदो ब्रध्नस्य विष्टपम् २३१
यानशय्याप्रदो भार्यामैश्वर्यमभयप्रदः
धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्मसार्ष्टिताम् २३२
सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते
वार्यन्नगोमहीवासस्तिलकाञ्चनसर्पिषाम् २३३
येन येन तु भावेन यद्यद्दानं प्रयच्छति
तत्तत्तेनैव भावेन प्राप्नोति प्रतिपूजितः २३४
योऽर्चितं प्रतिगृह्णाति ददात्यर्चितमेव वा
तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकं तु विपर्यये २३५
न विस्मयेत तपसा वदेदिष्ट्वा च नानृतम्
नार्तोऽप्यपवदेद्विप्रान्न दत्त्वा परिकीर्तयेत् २३६
यज्ञोऽनृतेन क्षरति तपः क्षरति विस्मयात्
आयुर्विप्रापवादेन दानं च परिकीर्तनात् २३७
धर्मं शनैः संचिनुयाद्वल्मीकमिव पुत्तिकाः
परलोकसहायार्थं सर्वभूतान्यपीडयन् २३८
नामुत्र हि सहायार्थं पिता माता च तिष्ठतः
न पुत्रदारं न ज्ञातिर्धर्मस्तिष्ठति केवलः २३९

एकः प्रजायते जन्तुरेक एव प्रलीयते
एकोऽनुभुङ्क्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम् २४०
मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं क्षितौ
विमुखा बान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति २४१
तस्माद्धर्मं सहायार्थं नित्यं संचिनुयाच्छनैः
धर्मेण हि सहायेन तमस्तरति दुस्तरम् २४२
धर्मप्रधानं पुरुषं तपसा हतकिल्बिषम्
परलोकं नयत्याशु भास्वन्तं खशरीरिणम् २४३
उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं संबन्धानाचरेत्सह
निनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधमांस्त्यजेत् २४४
उत्तमानुत्तमानेव गच्छन्हीनांस्तु वर्जयन्
ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति प्रत्यवायेन शूद्रताम् २४५
दृढकारी मृदुर्दान्तः क्रूराचारैरसंवसन्
अहिंस्रो दमदानाभ्यां जयेत्स्वर्गं तथाव्रतः २४६
एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतं च यत्
सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मध्वथाभयदक्षिणाम् २४७
आहृताभ्युद्यतां भिक्षां पुरस्तादप्रचोदिताम्
मेने प्रजापतिर्ग्राह्यामपि दुष्कृतकर्मणः २४८
नाश्नन्ति पितरस्तस्य दशवर्षाणि पञ्च च
न च हव्यं वहत्यग्निर्यस्तामभ्यवमन्यते २४९
शय्यां गृहान्कुशान्गन्धानपः पुष्पं मणीन्दधि
धाना मत्स्यान्पयो मांसं शाकं चैव न निर्णुदेत् २५०
गुरून्भृत्यांश्चोज्जिहीर्षन्नर्चिष्यन्देवतातिथीन्
सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्न तु तृप्येत्स्वयं ततः २५१
गुरुषु त्वभ्यतीतेषु विना वा तैर्गृहे वसन्
आत्मनो वृत्तिमन्विच्छन्गृह्णीयात्साधुतः सदा २५२

आर्धिकः कुलमित्रं च गोपालो दासनापितौ
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना याश्चात्मानं निवेदयेत् २५३
यादृशोऽस्य भवेदात्मा यादृशं च चिकीर्षितम्
यथा चोपचरेदेनं तथात्मानं निवेदयेत् २५४
योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते
स पापकृत्तमो लोके स्तेन आत्मापहारकः २५५
वाच्यर्था नियताः सर्वे वाग्मूला वाग्विनिःसृताः
तांस्तु यः स्तेनयेद्वाचं स सर्वस्तेयकृन्नरः २५६
महर्षिपितृदेवानां गत्वानृण्यं यथाविधि
पुत्रे सर्वं समासज्य वसेन्माध्यस्थ्यमास्थितः २५७
एकाकी चिन्तयेन्नित्यं विविक्ते हितमात्मनः
एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति २५८
एषोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती
स्नातकव्रतकल्पश्च सत्त्ववृद्धिकरः शुभः २५९
अनेन विप्रो वृत्तेन वर्तयन्वेदशास्त्रवित्
व्यपेतकल्मषो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते २६०

पञ्चमोऽध्यायः

श्रुत्वैतानृषयो धर्मान्स्नातकस्य यथोदितान्
इदमूचुर्महात्मानमनलप्रभवं भृगुम् १
एवं यथोक्तं विप्राणां स्वधर्ममनुतिष्ठताम्
कथं मृत्युः प्रभवति वेदशास्त्रविदां प्रभो २
स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवो भृगुः
श्रूयतां येन दोषेण मृत्युर्विप्रान्जिघांसति ३
अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात्
आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्राञ् जिघांसति ४

लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च
अभक्ष्याणि द्विजातीनाममेध्यप्रभवानि च ५
लोहितान्वृक्षनिर्यासान्वृश्चनप्रभवांस्तथा
शेलुं गव्यं च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ६
वृथा कृसरसंयावं पायसापूपमेव च
अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च ७
अनिर्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथा
आविकं संधिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ८
आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां माहिषं विना
स्त्रीक्षीरं चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि ९
दधि भक्ष्यं च शुक्तेषु सर्वं च दधिसंभवम्
यानि चैवाभिषूयन्ते पुष्पमूलफलैः शुभैः १०
क्रव्यादाशकुनान्सर्वान्तथा ग्रामनिवासिनः
अनिर्दिष्टांश्चैकशफांष् टिट्टिभं च विवर्जयेत् ११
कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राह्वं ग्रामकुक्कुटम्
सारसं रज्जुवालं च दात्यूहं शुकसारिके १२
प्रतुदाञ् जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान्
निमज्जतश्च मत्स्यादान्सौनं वल्लूरमेव च १३
बकं चैव बलाकां च काकोलं खञ्जरीटकम्
मत्स्यादान्विड्वराहांश्च मत्स्यानेव च सर्वशः १४
यो यस्य मांसमश्नाति स तन्मांसाद उच्यते
मत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्मान्मत्स्यान्विवर्जयेत् १५
पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः
राजीवान्सिंहतुण्डाश्च सशल्काश्चैव सर्वशः १६
न भक्षयेदेकचरानज्ञातांश्च मृगद्विजान्
भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टान्सर्वान्पञ्चनखांस्तथा १७

श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्मशशांस्तथा
भक्ष्यान्पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्रांश्चैकतोदतह् १८
छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम्
पलाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्द्विजः १९
अमत्यैतानि षड् जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्
यतिचान्द्रायणं वापि शेषेषूपवसेदहः २०
संवत्सरस्यैकमपि चरेत्कृच्छ्रं द्विजोत्तमः
अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थं ज्ञातस्य तु विषेशतः २१
यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्वध्याः प्रशस्ता मृगपक्षिणः
भृत्यानां चैव वृत्त्यर्थमगस्त्यो ह्याचरत्पुरा २२
बभूवुर्हि पुरोडाशा भक्ष्याणां मृगपक्षिणाम्
पुराणेष्वपि यज्ञेषु ब्रह्मक्षत्रसवेषु च २३
यत्किं चित्स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितम्
तत्पर्युषितमप्याद्यं हविःशेषं च यद्भवेत् २४
चिरस्थितमपि त्वाद्यमस्नेहाक्तं द्विजातिभिः
यवगोधूमजं सर्वं पयसश्चैव विक्रिया २५
एतदुक्तं द्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यमशेषतः
मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने २६
प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानां च काम्यया
यथाविधि नियुक्तस्तु प्राणानामेव चात्यये २७
प्राणस्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत्
स्थावरं जङ्गमं चैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् २८
चराणामन्नमचरा दंष्ट्रिणामप्यदंष्ट्रिणः
अहस्ताश्च सहस्तानां शूराणां चैव भीरवः २९
नात्ता दुष्यत्यदन्नाद्यान्प्राणिनोऽहन्यहन्यपि
धात्रैव सृष्टा ह्याद्याश्च प्राणिनोऽत्तार एव च ३०

यज्ञाय जग्धिर्मांसस्येत्येष दैवो विधिः स्मृतः
अतोऽन्यथा प्रवृत्तिस्तु राक्षसो विधिरुच्यते ३१
क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपकृतमेव वा
देवान्पितॄंश्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दुष्यति ३२
नाद्यादविधिना मांसं विधिज्ञोऽनापदि द्विजः
जग्ध्वा ह्यविधिना मांसं प्रेतस्तैरद्यतेऽवशः ३३
न तादृशं भवत्येनो मृगहन्तुर्धनार्थिनः
यादृशं भवति प्रेत्य वृथामांसानि खादतः ३४
नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नात्ति मानवः
स प्रेत्य पशुतां याति संभवानेकविंशतिम् ३५
असंस्कृतान्पशून्मन्त्रैर्नाद्याद्विप्रः कदा चन
मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्याच्छाश्वतं विधिमास्थितः ३६
कुर्याद्घृतपशुं सङ्गे कुर्यात्पिष्टपशुं तथा
न त्वेव तु वृथा हन्तुं पशुमिच्छेत्कदा चन ३७
यावन्ति पशुरोमाणि तावत्कृत्वो ह मारणम्
वृथापशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ३८
यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयंभुवा
यज्ञोऽस्य भूत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः ३९
ओषध्यः पशवो वृक्षास्तिर्यञ्चः पक्षिणस्तथा
यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युत्सृतीः पुनः ४०
मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि
अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः ४१
एष्वर्थेषु पशून्हिंसन्वेदतत्त्वार्थविद्द्विजः
आत्मानं च पशुं चैव गमयत्युत्तमं गतिम् ४२
गृहे गुरावरण्ये वा निवसन्नात्मवान्द्विजः
नावेदविहितां हिंसामापद्यपि समाचरेत् ४३

या वेदविहिता हिंसा नियतास्मिंश्चराचरे
अहिंसामेव तां विद्याद्वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ ४४
योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुखेच्छया
स जीवांश्च मृतश्चैव न क्व चित्सुखमेधते ४५
यो बन्धनवधक्लेशान्प्राणिनां न चिकीर्षति
स सर्वस्य हितप्रेप्सुः सुखमत्यन्तमश्नुते ४६
यद्ध्यायति यत्कुरुते रतिं बध्नाति यत्र च
तदवाप्नोत्ययत्नेन यो हिनस्ति न किं चन ४७
नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते क्व चित्
न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ४८
समुत्पत्तिं च मांसस्य वधबन्धौ च देहिनाम्
प्रसमीक्ष्य निवर्तेत सर्वमांसस्य भक्षणात् ४९
न भक्षयति यो मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत्
न लोके प्रियतां याति व्याधिभिश्च न पीड्यते ५०
अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी
संस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चेति घातकाः ५१
स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति
अनभ्यर्च्य पितॄन्देवांस्ततोऽन्यो नास्त्यपुण्यकृत् ५२
वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः
मांसानि च न खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समम् ५३
फलमूलाशनैर्मेध्यैर्मुन्यन्नानां च भोजनैः
न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात् ५४
मां स भक्षयितामुत्र यस्य मांसमिहाद्म्यहम्
एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ५५
न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने
प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ५६

प्रेतशुद्धिं प्रवक्ष्यामि द्रव्यशुद्धिं तथैव च
चतुर्णामपि वर्णानां यथावदनुपूर्वशः ५७
दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते
अशुद्धा बान्धवाः सर्वे सूतके च तथोच्यते ५८
दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते
अर्वाक् संचयनादस्थ्नां त्र्यहमेकाहमेव वा ५९
सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते
समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने ६०
यथेदं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते
जननेऽप्येवमेव स्यान्निपुणं शुद्धिमिच्छताम् ६१
सर्वेषां शावमाशौचं मातापित्रोस्तु सूतकम्
सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः ६२
निरस्य तु पुमान्शुक्रमुपस्पृस्यैव शुध्यति
बैजिकादभिसंबन्धादनुरुन्ध्यादघं त्र्यहम् ६३
अह्ना चैकेन रात्र्या च त्रिरात्रैरेव च त्रिभिः
शवस्पृशो विशुध्यन्ति त्र्यहादुदकदायिनः ६४
गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरन्
प्रेतहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुध्यति ६५
रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्रावे विशुध्यति
रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला ६६
नृणामकृतचूडानां विशुद्धिर्नैशिकी स्मृता
निर्वृत्तचूडकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ६७
ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्बान्धवा बहिः
अलंकृत्य शुचौ भूमावस्थिसंचयनादृते ६८
नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो न च कार्योदकक्रिया
अरण्ये काष्ठवत्त्यक्त्वा क्षपेयुस्त्र्यहमेव तु ६९

नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया
जातदन्तस्य वा कुर्युर्नाम्नि वापि कृते सति ७०
सब्रह्मचारिण्येकाहमतीते क्षपणं स्मृतम्
जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ७१
स्त्रीणामसंस्कृतानां तु त्र्यहाच्छुध्यन्ति बान्धवाः
यथोक्तेनैव कल्पेन शुध्यन्ति तु सनाभयः ७२
अक्षारलवणान्नाः स्युर्निमज्जेयुश्च ते त्र्यहम्
मांसाशनं च नाश्नीयुः शयीरंश्च पृथक् क्षितौ ७३
संनिधावेष वै कल्पः शावाशौचस्य कीर्तितः
असंनिधावयं ज्ञेयो विधिः संबन्धिबान्धवैः ७४
विगतं तु विदेशस्थं शृणुयाद्यो ह्यनिर्दशम्
यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ७५
अतिक्रान्ते दशाहे च त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्
संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वैवापो विशुध्यति ७६
निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च
सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानवः ७७
बाले देशान्तरस्थे च पृथक्पिण्डे च संस्थिते
सवासा जलमाप्लुत्य सद्य एव विशुध्यति ७८
अन्तर्दशाहे स्यातां चेत्पुनर्मरणजन्मनी
तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत्स्यादनिर्दशम् ७९
त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्ये संस्थिते सति
तस्य पुत्रे च पत्न्यां च दिवारात्रमिति स्थितिः ८०
श्रोत्रिये तूपसंपन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्
मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यर्त्विग्बान्धवेषु च ८१
प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः
अश्रोत्रिये त्वहः कृत्स्नमनूचाने तथा गुरौ ८२

शुद्ध्येद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः
वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति ८३
न वर्धयेदघाहानि प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रियाः
न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योऽप्यशुचिर्भवेत् ८४
दिवाकीर्तिमुदक्यां च पतितं सूतिकां तथा
शवं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति ८५
आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदशुचिदर्शने
सौरान्मन्त्रान्यथोत्साहं पावमानीश्च शक्तितः ८६
नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति
आचम्यैव तु निःस्नेहं गामालभ्यार्कमीक्ष्य वा ८७
आदिष्टी नोदकं कुर्यादा व्रतस्य समापनात्
समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यति ८८
वृथासंकरजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम्
आत्मनस्त्यागिनां चैव निवर्तेतोदकक्रिया ८९
पाषण्डमाश्रितानां च चरन्तीनां च कामतः
गर्भभर्तृद्रुहां चैव सुरापीनां च योषिताम् ९०
आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम्
निर्हृत्य तु व्रती प्रेतान्न व्रतेन वियुज्यते ९१
दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत्
पश्चिमोत्तरपूर्वैस्तु यथायोगं द्विजन्मनः ९२
न राज्ञामघदोषोऽस्ति व्रतिनां न च सत्त्रिणाम्
ऐन्द्रं स्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा ९३
राज्ञो महात्मिके स्थाने सद्यःशौचं विधीयते
प्रजानां परिरक्षार्थमासनं चात्र कारणम् ९४
डिम्भाहवहतानां च विद्युता पार्थिवेन च
गोब्राह्मणस्य चैवार्थे यस्य चेच्छति पार्थिवः ९५

सोमाग्न्यर्कानिलेन्द्राणां वित्ताप्पत्योर्यमस्य च
अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः ९६
लोकेशाधिष्ठितो राजा नास्याशौचं विधीयते
शौचाशौचं हि मर्त्यानां लोकेभ्यः प्रभवाप्ययौ ९७
उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च
सद्यः संतिष्ठते यज्ञस्तथाशौचमिति स्थितिः ९८
विप्रः शुध्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधम्
वैश्यः प्रतोदं रश्मीन्वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः ९९
एतद्वोऽभिहितं शौचं सपिण्डेषु द्विजोत्तमाः
असपिण्डेषु सर्वेषु प्रेतशुद्धिं निबोधत १००
असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत्
विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्तांश्च बान्धवान् १०१
यद्यन्नमत्ति तेषां तु दशाहेनैव शुध्यति
अनदन्नन्नमह्नैव न चेत्तस्मिन्गृहे वसेत् १०२
अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव च
स्नात्वा सचैलः स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति १०३
न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण नाययेत्
अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषिता १०४
ज्ञानं तपोऽग्निराहारो मृन्मनो वार्युपाञ्जनम्
वायुः कर्मार्ककालौ च शुद्धेः कर्तॄणि देहिनाम् १०५
सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतं
योऽर्थे शुचिर्हि स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः १०६
क्षान्त्या शुध्यन्ति विद्वांसो दानेनाकार्यकारिणः
प्रच्छन्नपापा जप्येन तपसा वेदवित्तमाः १०७
मृत्तोयैः शुध्यते शोध्यं नदी वेगेन शुध्यति
रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमाः १०८

अद्भिर्गात्राणि शुध्यन्ति मनः सत्येन शुध्यति
विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति १०९
एष शौचस्य वः प्रोक्तः शरीरस्य विनिर्णयः
नानाविधानां द्रव्याणां शुद्धेः शृणुत निर्णयम् ११०
तैजसानां मणीनां च सर्वस्याश्ममयस्य च
भस्मनाद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः १११
निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुध्यति
अब्जमश्ममयं चैव राजतं चानुपस्कृतम् ११२
अपामग्नेश्च संयोगाद्धैमं रौप्यं च निर्बभौ
तस्मात्तयोः स्वयोन्यैव निर्णेको गुणवत्तरः ११३
ताम्रायस्कांस्यरैत्यानां त्रपुणः सीसकस्य च
शौचं यथार्हं कर्तव्यं क्षाराम्लोदकवारिभिः ११४
द्रवाणां चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पवनं स्मृतम्
प्रोक्षणं संहतानां च दारवाणां च तक्षणम् ११५
मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि
चमसानां ग्रहाणां च शुद्धिः प्रक्षालनेन तु ११६
चरूणां स्रुक्स्रुवाणां च शुद्धिरुष्णेन वारिणा
स्फ्यशूर्पशकटानां च मुसलोलूखलस्य च ११७
अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम्
प्रक्षालनेन त्वल्पानामद्भिः शौचं विधीयते ११८
चैलवच्चर्मणां शुद्धिर्वैदलानां तथैव च
शाकमूलफलानां च धान्यवच्छुद्धिरिष्यते ११९
कौशेयाविकयोरूषैः कुतपानामरिष्टकैः
श्रीफलैरंशुपट्टानां क्षौमाणां गौरसर्षपैः १२०
क्षौमवच्छङ्खशृङ्गाणामस्थिदन्तमयस्य च
शुद्धिर्विजानता कार्या गोमूत्रेणोदकेन वा १२१

प्रोक्षणात्तृणकाष्ठं च पलालं चैव शुध्यति
मार्जनोपाञ्जनैर्वेश्म पुनःपाकेन मृन्मयम् १२२
मद्यैर्मूत्रैः पुरीषैर्वा ष्ठीवनैह् पूयशोणितैः
संस्पृष्टं नैव शुद्ध्येत पुनःपाकेन मृन्मयम् १२३
संमार्जनोपाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च
गवां च परिवासेन भूमिः शुध्यति पञ्चभिः १२४
पक्षिजग्धं गवा घ्रातमवधूतमवक्षुतम्
दूषितं केशकीटैश्च मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति १२५
यावन्नापैत्यमेध्याक्ताद्गन्धो लेपश्च तत्कृतः
तावन्मृद्वारि चादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु १२६
त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन्
अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते १२७
आपः शुद्धा भूमिगता वैतृष्ण्यं यासु गोर्भवेत्
अव्याप्ताश्चेदमेध्येन गन्धवर्णरसान्विताः १२८
नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्ये यच्च प्रसारितम्
ब्रह्मचारिगतं भैक्ष्यं नित्यं मेध्यमिति स्थितिः १२९
नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणां शकुनिः फलपातने
प्रस्रवे च शुचिर्वत्सः श्वा मृगग्रहणे शुचिः १३०
श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत्
क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः १३१
ऊर्ध्वं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्वशः
यान्यधस्तान्यमेध्यानि देहाच्चैव मलाश्च्युताः १३२
मक्षिका विप्रुषश्छाया गौरश्वः सूर्यरश्मयः
रजो भूर्वायुरग्निश्च स्पर्शे मेध्यानि निर्दिशेत् १३३
विण्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थं मृद्वार्यादेयमर्थवत्
दैहिकानां मलानां च शुद्धिषु द्वादशस्वपि १३४

वसा शुक्रमसृज्मज्जा मूत्रविष्घ्राणकर्णविष्
श्लेश्म अश्रु दूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः १३५
एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश
उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता १३६
एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम्
त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् १३७
कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा खान्याचान्त उपस्पृशेत्
वेदमध्येष्यमाणश्च अन्नमश्नंश्च सर्वदा १३८
त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम्
शरीरं शौचमिच्छन्हि स्त्री शूद्रस्तु सकृत्सकृत् १३९
शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्तिनाम्
वैश्यवच्छौचकल्पश्च द्विजोच्छिष्टं च भोजनम् १४०
नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विप्रुषोऽङ्गं न यान्ति याः
न श्मश्रूणि गतान्यास्यं न दन्तान्तरधिष्ठितम् १४१
स्पृशन्ति बिन्दवः पादौ य आचामयतः परान्
भौमिकैस्ते समा ज्ञेया न तैराप्रयतो भवेत् १४२
उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथं चन
अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् १४३
वान्तो विरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत्
आचामेदेव भुक्त्वान्नं स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् १४४
सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वानृतानि च
पीत्वापोऽध्येष्यमाणश्च आचामेत्प्रयतोऽपि सन् १४५
एषां शौचविधिः कृत्स्नो द्रव्यशुद्धिस्तथैव च
उक्तो वः सर्ववर्णानां स्त्रीणां धर्मान्निबोधत १४६
बालया वा युवत्या वा वृद्धया वापि योषिता
न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यं किं चिद्कार्यं गृहेष्वपि १४७

बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत्पाणिग्राहस्य यौवने
पुत्राणां भर्तरि प्रेते न भजेत्स्त्री स्वतन्त्रताम् १४८
पित्रा भर्त्रा सुतैर्वापि नेच्छेद्विरहमात्मनः
एषां हि विरहेण स्त्री गर्ह्ये कुर्यादुभे कुले १४९
सदा प्रहृष्टया भाव्यं गृहकार्ये च दक्षया
सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया १५०
यस्मै दद्यात्पिता त्वेनां भ्राता वानुमते पितुः
तं शुश्रूषेत जीवन्तं संस्थितं च न लङ्घयेत् १५१
मङ्गलार्थं स्वस्त्ययनं यज्ञश्चासां प्रजापतेः
प्रयुज्यते विवाहे तु प्रदानं स्वाम्यकारणम् १५२
अनृतावृतुकाले च मन्त्रसंस्कारकृत्पतिः
सुखस्य नित्यं दातेह परलोके च योषितः १५३
विशीलः कामवृत्तो वा गुणैर्वा परिवर्जितः
उपचार्यः स्त्रिया साध्व्या सततं देववत्पतिः १५४
नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम्
पतिं शुश्रूषते येन तेन स्वर्गे महीयते १५५
पाणिग्राहस्य साध्वी स्त्री जीवतो वा मृतस्य वा
पतिलोकमभीप्सन्ती नाचरेत्किं चिदप्रियम् १५६
कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः
न तु नामापि गृह्णीयात्पत्यौ प्रेते परस्य तु १५७
आसीता मरणात्क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी
यो धर्म एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम् १५८
अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम्
दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसंततिम् १५९
मृते भर्तरि साद्ध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता
स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः १६०

अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्तारमतिवर्तते
सेह निन्दामवाप्नोति परलोकाच्च हीयते १६१
नान्योत्पन्ना प्रजास्तीह न चाप्यन्यपरिग्रहे
न द्वितीयश्च साध्वीनां क्व चिद्भर्तोपदिश्यते १६२
पतिं हित्वापकृष्टं स्वमुत्कृष्टं या निषेवते
निन्द्यैव सा भवेल् लोके परपूर्वेति चोच्यते १६३
व्यभिचारात्तु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम्
शृगालयोनिं प्राप्नोति पापरोगैश्च पीड्यते १६४
पतिं या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयुता
सा भर्तृलोकमाप्नोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते १६५
अनेन नारी वृत्तेन मनोवाग्देहसंयता
इहाग्र्यां कीर्तिमाप्नोति पतिलोकं परत्र च १६६
एवं वृत्तां सवर्णां स्त्रीं द्विजातिः पूर्वमारिणीम्
दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्मवित् १६७
भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्त्यकर्मणि
पुनर्दारक्रियां कुर्यात्पुनराधानमेव च १६८
अनेन विधिना नित्यं पञ्चयज्ञान्न हापयेत्
द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् १६९

षष्ठोऽध्यायः

एवं गृहाश्रमे स्थित्वा विधिवत्स्नातको द्विजः
वने वसेत्तु नियतो यथावद्विजितेन्द्रियः १
गृहस्थस्तु यथा पश्येद्वलीपलितमात्मनः
अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् २
संत्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वं चैव परिच्छदम्
पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत्सहैव वा ३

अग्निहोत्रं समादाय गृह्यं चाग्निपरिच्छदम्
ग्रामादरण्यं निःसृत्य निवसेन्नियतेन्द्रियः ४
मुन्यन्नैर्विविधैर्मेध्यैः शाकमूलफलेन वा
एतानेव महायज्ञान्निर्वपेद्विधिपूर्वकम् ५
वसीत चर्म चीरं वा सायं स्नायात्प्रगे तथा
जटाश्च बिभृयान्नित्यं श्मश्रुलोमनखानि च ६
यद्भक्ष्यं स्याद्ततो दद्याद्बलिं भिक्षां च शक्तितः
अम्मूलफलभिक्षाभिरर्चयेदाश्रमागतान् ७
स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दान्तो मैत्रः समाहितः
दाता नित्यमनादाता सर्वभूतानुकम्पकः ८
वैतानिकं च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि
दर्शमस्कन्दयन्पर्व पौर्णमासं च योगतः ९
ऋक्षेष्ट्याग्रयणं चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत्
तुरायणं च क्रमशो दक्षस्यायनमेव च १०
वासन्तशारदैर्मेध्यैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः
पुरोडाशांश्चरूंश्चैव विधिवन्निर्वपेत्पृथक् ११
देवताभ्यस्तु तद्धुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः
शेषमात्मनि युञ्जीत लवणं च स्वयं कृतम् १२
स्थलजाउदकशाकानि पुष्पमूलफलानि च
मेध्यवृक्षोद्भवान्यद्यात्स्नेहांश्च फलसंभवान् १३
वर्जयेन्मधु मांसं च भौमानि कवकानि च
भूस्तृणं शिग्रुकं चैव श्लेश्मातकफलानि च १४
त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्वसंचितम्
जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च १५
न फालकृष्टमश्नीयादुत्सृष्टमपि केन चित्
न ग्रामजातान्यार्तोऽपि मूलाणि च फलानि च १६

अग्निपक्वाशनो वा स्यात्कालपक्वभुज् एव वा
अश्मकुट्टो भवेद्वापि दन्तोलूखलिकोऽपि वा १७
सद्यः प्रक्षालको वा स्यान्माससंचयिकोऽपि वा
षण्मासनिचयो वा स्यात्समानिचय एव वा १८
नक्तं चान्नं समश्नीयाद्दिवा वाहृत्य शक्तितः
चतुर्थकालिको वा स्यात्स्याद्वाप्यष्टमकालिकः १९
चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्लकृष्णे च वर्तयेत्
पक्षान्तयोर्वाप्यश्नीयाद्यवागूं क्वथितां सकृत् २०
पुष्पमूलफलैर्वापि केवलैर्वर्तयेत्सदा
कालपक्वैः स्वयं शीर्णैर्वैखानसमते स्थितः २१
भूमौ विपरिवर्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम्
स्थानासनाभ्यां विहरेत्सवनेषूपयन्नपः २२
ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशिकः
आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्धयंस्तपः २३
उपस्पृशंस्त्रिषवणं पितॄन्देवांश्च तर्पयेत्
तपश्चरंश्चोग्रतरं शोषयेद्देहमात्मनः २४
अग्नीनात्मनि वैतानान्समारोप्य यथाविधि
अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मूलफलाशनः २५
अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः
शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूलनिकेतनः २६
तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत्
गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु २७
ग्रामादाहृत्य वाश्नीयादष्टौ ग्रासान्वने वसन्
प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा २८
एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन्
विविधाश्चाउपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः २९

ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव गृहस्थैरेव सेविताः
विद्यातपोविवृद्ध्यर्थं शरीरस्य च शुद्धये ३०
अपराजितां वास्थाय व्रजेद्दिशमजिह्मगः
आ निपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्यनिलाशनः ३१
आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वान्यतमया तनुम्
वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते ३२
वनेषु च विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुषः
चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सङ्गान्परिव्रजेत् ३३
आश्रमादाश्रमं गत्वा हुतहोमो जितेन्द्रियः
भिक्षाबलिपरिश्रान्तः प्रव्रजन्प्रेत्य वर्धते ३४
ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्
अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः ३५
अधीत्य विधिवद्वेदान्पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः
इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ३६
अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथा सुतान्
अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन्व्रजत्यधः ३७
प्राजापत्यं निरुप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम्
आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात् ३८
यो दत्त्वा सर्वभूतेभ्यः प्रव्रजत्यभयं गृहात्
तस्य तेजोमया लोका भवन्ति ब्रह्मवादिनः ३९
यस्मादण्वपि भूतानां द्विजान्नोत्पद्यते भयम्
तस्य देहाद्विमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ४०
अगारादभिनिष्क्रान्तः पवित्रोपचितो मुनिः
समुपोढेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ४१
एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायवान्
सिद्धिमेकस्य संपश्यन्न जहाति न हीयते ४२

अनग्निरनिकेतः स्याद्ग्राममन्नार्थमाश्रयेत्
उपेक्षकोऽसंकुसुको मुनिर्भावसमाहितः ४३
कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता
समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ४४
नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम्
कालमेव प्रतीक्षेत निर्वेशं भृतको यथा ४५
दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत्
सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ४६
अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कं चन
न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केन चित् ४७
क्रुद्ध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत्
सप्तद्वारावकीर्णां च न वाचमनृतां वदेत् ४८
अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः
आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ४९
न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया
नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हि चित् ५०
न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरपि वा श्वभिः
आकीर्णं भिक्षुकैर्वान्यैरगारमुपसंव्रजेत् ५१
क्लृप्तकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान्
विचरेन्नियतो नित्यं सर्वभूतान्यपीडयन् ५२
अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्व्रणानि च
तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे ५३
अलाबुं दारुपात्रं च मृण्मयं वैदलं तथा
एताणि यतिपात्राणि मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ५४
एककालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्जेत विस्तरे
भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ५५

विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने
वृत्ते शरावसंपाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ५६
अलाभे न विषदी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत्
प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः ५७
अभिपूजितलाभांस्तु जुगुप्सेतैव सर्वशः
अभिपूजितलाभैश्च यतिर्मुक्तोऽपि बध्यते ५८
अल्पान्नाभ्यवहारेण रहःस्थानासनेन च
ह्रियमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ५९
इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेशक्षयेण च
अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ६०
अवेक्षेत गतीर्नृणां कर्मदोषसमुद्भवाः
निरये चैव पतनं यातनाश्च यमक्षये ६१
विप्रयोगं प्रियैश्चैव संयोगं च तथाप्रियैः
जरया चाभिभवनं व्याधिभिश्चोपपीडनं ६२
देहादुत्क्रमणं चाष्मात्पुनर्गर्भे च संभवम्
योनिकोटिसहस्रेषु सृतीश्चास्यान्तरात्मनः ६३
अधर्मप्रभवं चैव दुःखयोगं शरीरिणाम्
धर्मार्थप्रभवं चैव सुखसंयोगमक्षयम् ६४
सूक्ष्मतां चान्ववेक्षेत योगेन परमात्मनः
देहेषु च समुत्पत्तिमुत्तमेष्ववधमेषु च ६५
दूषितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र तत्राश्रमे रतः
समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणम् ६६
फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकम्
न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति ६७
संरक्षणार्थं जन्तूनां रात्रावहनि वा सदा
शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ६८

अह्ना रात्र्या च याञ् जन्तून्हिनस्त्यज्ञानतो यतिः
तेषां स्नात्वा विशुद्ध्यर्थं प्राणायामान्षड् आचरेत् ६९
प्राणायामा ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत्कृताः
व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेयं परमं तपः ७०
दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः
तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ७१
प्राणायमैर्दहेद्दोषान्धारणाभिश्च किल्बिषम्
प्रत्याहारेण संसर्गान्ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ७२
उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः
ध्यानयोगेन संपश्येद्गतिमस्यान्तरात्मनः ७३
सम्यग्दर्शनसंपन्नः कर्मभिर्न निबध्यते
दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते ७४
अहिंसयेन्द्रियासङ्गैर्वैदिकैश्चैव कर्मभिः
तपसश्चरणैश्चोग्रैः साधयन्तीह तत्पदम् ७५
अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम्
चर्मावनद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ७६
जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम्
रजस्वलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यजेत् ७७
नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा
तथा त्यजन्निमं देहं कृच्छ्राद्ग्राहाद्विमुच्यते ७८
प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम्
विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति सनातनम् ७९
यदा भावेन भवति सर्वभावेषु निःस्पृहः
तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ८०
अनेन विधिना सर्वांस्त्यक्त्वा सङ्गान्शनैः शनैः
सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ८१

ध्यानिकं सर्वमेवैतद्यदेतदभिशब्दितम्
न ह्यनध्यात्मवित्कश्चित्क्रियाफलमुपाश्नुते ८२
अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च
आध्यात्मिकं च सततं वेदान्ताभिहितं च यत् ८३
इदं शरणमज्ञानामिदमेव विजानताम्
इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानन्त्यमिच्छताम् ८४
अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः
स विधूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ८५
एष धर्मोऽनुशिष्टो वो यतीनां नियतात्मनाम्
वेदसंन्यासिकानां तु कर्मयोगं निबोधत ८६
ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा
एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः ८७
सर्वेऽपि क्रमशस्त्वेते यथाशास्त्रं निषेविताः
यथोक्तकारिणं विप्रं नयन्ति परमां गतिम् ८८
सर्वेषामपि चैतेषां वेदस्मृतिविधानतः
गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स त्रीनेतान्बिभर्ति हि ८९
यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम्
तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ९०
चतुर्भिरपि चैवैतैर्नित्यमाश्रमिभिर्द्विजैः
दशलक्षणको धर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः ९१
धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ९२
दश लक्षणानि धर्मस्य ये विप्राः समधीयते
अधीत्य चानुवर्तन्ते ते यान्ति परमां गतिम् ९३
दशलक्षणकं धर्ममनुतिष्ठन्समाहितः
वेदान्तं विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेदनृणो द्विजः ९४

संन्यस्य सर्वकर्माणि कर्मदोषानपानुदन्
नियतो वेदमभ्यस्य पुत्रैश्वर्ये सुखं वसेत् ९५
एवं संन्यस्य कर्माणि स्वकार्यपरमोऽस्पृहः
संन्यासेनापहत्यैनः प्राप्नोति परमं गतिम् ९६
एष वोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः
पुण्योऽक्षयफलः प्रेत्य राज्ञां धर्मं निबोधत ९७

सप्तमोऽध्यायः

राजधर्मान्प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नृपः
संभवश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा १
ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि
सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षणम् २
अराजके हि लोकेऽस्मिन्सर्वतो विद्रुतो भयात्
रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्प्रभुः ३
इन्द्रानिलयमार्काणामग्नेश्च वरुणस्य च
चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः ४
यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः
तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ५
तपत्यादित्यवच्चैष चक्षूंषि च मनांसि च
न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् ६
सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट्
स कुबेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ७
बालोऽपि नावमान्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ८
एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम्
कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसंचयम् ९

कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिं च देशकालौ च तत्त्वतः
कुरुते धर्मसिद्ध्यर्थं विश्वरूपं पुनः पुनः १०
यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे
मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ११
तं यस्तु द्वेष्टि संमोहात्स विनश्यत्यसंशयम्
तस्य ह्याशु विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः १२
तस्माद्धर्मं यमिष्टेषु स व्यवस्येन्नराधिपः
अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु तं धर्मं न विचालयेत् १३
तस्यार्थे सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मजम्
ब्रह्मतेजोमयं दण्डमसृजत्पूर्वमीश्वरः १४
तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च
भयाद्भोगाय कल्पन्ते स्वधर्मान्न चलन्ति च १५
तं देशकालौ शक्तिं च विद्यां चावेक्ष्य तत्त्वतः
यथार्हतः संप्रणयेन्नरेष्वन्यायवर्तिषु १६
स राजा पुरुषो दण्डः स नेता शासिता च सः
चतुर्णामाश्रमाणां च धर्मस्य प्रतिभूः स्मृतः १७
दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति
दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः १८
समीक्ष्य स धृतः सम्यक् सर्वा रञ्जयति प्रजाः
असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः १९
यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्ड्येष्वतन्द्रितः
शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन्दुर्बलान्बलवत्तराः २०
अद्यात्काकः पुरोडाशं श्वा च लिह्याद्धविस्तथा
स्वाम्यं च न स्यात्कस्मिंश्चित्प्रवर्तेताधरोत्तरम् २१
सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः
दण्डस्य हि भयात्सर्वं जगद्भोगाय कल्पते २२

देवदानवगन्धर्वा रक्षांसि पतगोरगाः
तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनैव निपीडिताः २३
दुष्येयुः सर्ववर्णाश्च भिद्येरन्सर्वसेतवः
सर्वलोकप्रकोपश्च भवेद्दण्डस्य विभ्रमात् २४
यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा
प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्साधु पश्यति २५
तस्याहुः संप्रणेतारं राजानं सत्यवादिनम्
समीक्ष्यकारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकोविदम् २६
तं राजा प्रणयन्सम्यक् त्रिवर्गेणाभिवर्धते
कामात्मा विषमः क्षुद्रो दण्डेनैव निहन्यते २७
दण्डो हि सुमहत्तेजो दुर्धरश्चाकृतात्मभिः
धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सबान्धवम् २८
ततो दुर्गं च राष्ट्रं च लोकं च सचराचरम्
अन्तरिक्षगतांश्चैव मुनीन्देवांश्च पीडयेत् २९
सोऽसहायेन मूढेन लुब्धेनाकृतबुद्धिना
न शक्यो न्यायतो नेतुं सक्तेन विषयेषु च ३०
शुचिना सत्यसंधेन यथाशास्त्रानुसारिणा
प्रणेतुं शक्यते दण्डः सुसहायेन धीमता ३१
स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तः स्याद्भृशदण्डश्च शत्रुषु
सुहृत्स्वजिह्मः स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः ३२
एवंवृत्तस्य नृपतेः शिलोञ्छेनापि जीवतः
विस्तीर्यते यशो लोके तैलबिन्दुरिवाम्भसि ३३
अतस्तु विपरीतस्य नृपतेरजितात्मनः
संक्षिप्यते यशो लोके घृतबिन्दुरिवाम्भसि ३४
स्वे स्वे धर्मे निविष्टानां सर्वेषामनुपूर्वशः
वर्णानामाश्रमाणां च राजा सृष्टोऽभिरक्षिता ३५

तेन यद्यत्सभृत्येन कर्तव्यं रक्षता प्रजाः
तत्तद्वोऽहं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ३६
ब्राह्मणान्पर्युपासीत प्रातरुत्थाय पार्थिवः
त्रैविद्यवृद्धान्विदुषस्तिष्ठेत्तेषां च शासने ३७
वृद्धांश्च नित्यं सेवेत विप्रान्वेदविदः शुचीन्
वृद्धसेवी हि सततं रक्षोभिरपि पूज्यते ३८
तेभ्योऽधिगच्छेद्विनयं विनीतात्मापि नित्यशः
विनीतात्मा हि नृपतिर्न विनश्यति कर्हि चित् ३९
बहवोऽविनयान्नष्टा राजानः सपरिच्छदाः
वनस्था अपि राज्यानि विनयात्प्रतिपेदिरे ४०
वेनो विनष्टोऽविनयान्नहुषश्चैव पार्थिवः
सुदाः पैजवनश्चैव सुमुखो निमिरेव च ४१
पृथुस्तु विनयाद्राज्यं प्राप्तवान्मनुरेव च
कुबेरश्च धनैश्वर्यं ब्राह्मण्यं चैव गाधिजः ४२
त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम्
आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्तारम्भांश्च लोकतः ४३
इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम्
जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ४४
दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च
व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ४५
कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः
वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु ४६
मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः
तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ४७
पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम्
वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ४८

द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्वे कवयो विदुः
तं यत्नेन जयेल्लोभं तज्जावेतावुभौ गणौ ४९
पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम्
एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ५०
दण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे
क्रोधजेऽपि गणे विद्यात्कष्टमेतत्त्रिकं सदा ५१
सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्रैवानुषङ्गिणः
पूर्वं पूर्वं गुरुतरं विद्याद्व्यसनमात्मवान् ५२
व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते
व्यसन्यधोऽधो व्रजति स्वर्यात्यव्यसनी मृतः ५३
मौलान्शास्त्रविदः शूरांलब्धलक्षान्कुलोद्भवान्
सचिवान्सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान् ५४
अपि यत्सुकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम्
विशेषतोऽसहायेन किं तु राज्यं महोदयम् ५५
तैः सार्धं चिन्तयेन्नित्यं सामान्यं संधिविग्रहम्
स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्धप्रशमनानि च ५६
तेषां स्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक्
समस्तानां च कार्येषु विदध्याद्धितमात्मनः ५७
सर्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता
मन्त्रयेत्परमं मन्त्रं राजा षाड्गुण्यसंयुतम् ५८
नित्यं तस्मिन्समाश्वस्तः सर्वकार्याणि निःक्षिपेत्
तेन सार्धं विनिश्चित्य ततः कर्म समारभेत् ५९
अन्यानपि प्रकुर्वीत शुचीन्प्राज्ञानवस्थितान्
सम्यगर्थसमाहर्तॄनमात्यान्सुपरीक्षितान् ६०
निर्वर्तेतास्य यावद्भिरितिकर्तव्यता नृभिः
तावतोऽतन्द्रितान्दक्षान्प्रकुर्वीत विचक्षणान् ६१

तेषामर्थे नियुञ्जीत शूरान्दक्षान्कुलोद्गतान्
शुचीनाकरकर्मान्ते भीरूनन्तर्निवेशने ६२
दूतं चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम्
इङ्गिताकारचेष्टज्ञं शुचिं दक्षं कुलोद्गतम् ६३
अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान्देशकालवित्
वपुष्मान्वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ६४
अमात्ये दण्ड आयत्तो दण्डे वैनयिकी क्रिया
नृपतौ कोशराष्ट्रे च दूते संधिविपर्ययौ ६५
दूत एव हि संधत्ते भिनत्त्येव च संहतान्
दूतस्तत्कुरुते कर्म भिद्यन्ते येन मानवः ६६
स विद्यादस्य कृत्येषु निर्गूढेङ्गितचेष्टितैः
आकारमिङ्गितं चेष्टां भृत्येषु च चिकीर्षितम् ६७
बुद्ध्वा च सर्वं तत्त्वेन परराजचिकीर्षितम्
तथा प्रयत्नमातिष्ठेद्यथात्मानं न पीडयेत् ६८
जाङ्गलं सस्यसंपन्नमार्यप्रायमनाविलम्
रम्यमानतसामन्तं स्वाजीव्यं देशमावसेत् ६९
धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा
नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत्पुरम् ७०
सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत्
एषां हि बाहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते ७१
त्रिण्याद्यान्याश्रितास्त्वेषां मृगगर्ताश्रयाप्चराः
त्रीण्युत्तराणि क्रमशः प्लवंगमनरामराः ७२
यथा दुर्गाश्रितानेतान्नोपहिंसन्ति शत्रवः
तथारयो न हिंसन्ति नृपं दुर्गसमाश्रितम् ७३
एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्धरः
शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विधीयते ७४

तत्स्यादायुधसंपन्नं धनधान्येन वाहनैः
ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन च ७५
तस्य मध्ये सुपर्याप्तं कारयेद्गृहमात्मनः
गुप्तं सर्वर्तुकं शुभ्रं जलवृक्षसमन्वितम् ७६
तदध्यास्योद्वहेद्भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम्
कुले महति संभूतां हृद्यां रूपगुणान्वीताम् ७७
पुरोहितं च कुर्वीत वृणुयादेव चर्त्विजः
तेऽस्य गृह्याणि कर्माणि कुर्युर्वैतानिकानि च ७८
यजेत राजा क्रतुभिर्विविधैराप्तदक्षिणैः
धर्मार्थं चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान्धनानि च ७९
सांवत्सरिकमाप्तैश्च राष्ट्रादाहारयेद्बलिम्
स्याच्चाम्नायपरो लोके वर्तेत पितृवन्नृषु ८०
अध्यक्षान्विविधान्कुर्यात्तत्र तत्र विपश्चितः
तेऽस्य सर्वाण्यवेक्षेरन्नृणां कार्याणि कुर्वताम् ८१
आवृत्तानां गुरुकुलाद्विप्राणां पूजको भवेत्
नृपाणामक्षयो ह्येष निधिर्ब्राह्मोऽभिधीयते ८२
न तं स्तेना न चामित्रा हरन्ति न च नश्यति
तस्माद्राज्ञा निधातव्यो ब्राह्मणेष्वक्षयो निधिः ८३
न स्कन्दते न व्यथते न विनश्यति कर्हि चित्
वरिष्ठमग्निहोत्रेभ्यो ब्राह्मणस्य मुखे हुतम् ८४
सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे
प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे   ८५
पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्दधानतयैव च
अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्य फलमश्नुते ८६
देशकालविधानेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम्
पात्रे प्रदीयते यत्तु तद्धर्मस्य प्रसाधनम्

समोत्तमाधमै राजा त्वाहूतः पालयन्प्रजाः
न निवर्तेत संग्रामात्क्षात्रं धर्ममनुस्मरन् ८७
संग्रामेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां चैव पालनम्
शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञां श्रेयस्करं परम् ८८
आहवेषु मिथोऽन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः
युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः ८९
न कूटैरायुधैर्हन्याद्युध्यमानो रणे रिपून्
न कर्णिभिर्नापि दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैः ९०
न च हन्यात्स्थलारूढं न क्लीबं न कृताञ्जलिम्
न मुक्तकेशं नासीनं न तवास्मीति वादिनम् ९१
न सुप्तं न विसंनाहं न नग्नं न निरायुधम्
नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतम् ९२
नायुधव्यसनप्राप्तं नार्तं नातिपरिक्षतं
न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन् ९३
यस्तु भीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः
भर्तुर्यद्दुष्कृतं किं चित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते ९४
यच्चास्य सुकृतं किं चिदमुत्रार्थमुपार्जितम्
भर्ता तत्सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्य तु ९५
रथाश्वं हस्तिनं छत्रं धनं धान्यं पशून्स्त्रियः
सर्वद्रव्याणि कुप्यं च यो यज् जयति तस्य तत् ९६
राज्ञश्च दद्युरुद्धारमित्येषा वैदिकी श्रुतिः
राज्ञा च सर्वयोधेभ्यो दातव्यमपृथग्जितम् ९७
एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्तो योधधर्मः सनातनः
अस्माद्धर्मान्न च्यवेत क्षत्रियो घ्नन्रणे रिपून् ९८
अलब्धं चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेत्प्रयत्नतः
रक्षितं वर्धयेच्चैव वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ९९

एतच्चतुर्विधं विद्यात्पुरुषार्थप्रयोजनम्
अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक् कुर्यादतन्द्रितः १००
अलब्धमिच्छेद्दण्डेन लब्धं रक्षेदवेक्षया
रक्षितं वर्धयेद्वृद्ध्या वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् १०१
नित्यमुद्यतदण्डः स्यान्नित्यं विवृतपौरुषः
नित्यं संवृतसंवार्यो नित्यं छिद्रानुसार्यरेः १०२
नित्यमुद्यतदण्डस्य कृत्स्नमुद्विजते जगत्
तस्मात्सर्वाणि भूतानि दण्डेनैव प्रसाधयेत् १०३
अमाययैव वर्तेत न कथं चन मायया
बुध्येतारिप्रयुक्तां च मायां नित्यं सुसंवृतः १०४
नास्य छिद्रं परो विद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य च
गूहेत्कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः १०५
बकवच्चिन्तयेदर्थान्सिंहवच्च पराक्रमे
वृकवच्चावलुम्पेत शशवच्च विनिष्पतेत् १०६
एवं विजयमानस्य येऽस्य स्युः परिपन्थिनः
तानानयेद्वशं सर्वान्सामादिभिरुपक्रमैः १०७
यदि ते तु न तिष्ठेयुरुपायैः प्रथमैस्त्रिभिः
दण्डेनैव प्रसह्यैतान्शनकैर्वशमानयेत् १०८
सामादीनामुपायानां चतुर्णामपि पण्डिताः
सामदण्डौ प्रशंसन्ति नित्यं राष्ट्राभिवृद्धये १०९
यथोद्धरति निर्दाता कक्षं धान्यं च रक्षति
तथा रक्षेन्नृपो राष्ट्रं हन्याच्च परिपन्थिनः ११०
मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनवेक्षया
सोऽचिराद्भ्रश्यते राज्याज्जीविताच्च सबान्धवः १११
शरीरकर्षणात्प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा
तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात् ११२

राष्ट्रस्य संग्रहे नित्यं विधानमिदमाचरेत्
सुसंगृहीतराष्ट्रे हि पार्थिवः सुखमेधते ११३
द्वयोस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम्
तथा ग्रामशतानां च कुर्याद्राष्ट्रस्य संग्रहम् ११४
ग्रामस्याधिपतिं कुर्याद्दशग्रामपतिं तथा
विंशतीशं शतेशं च सहस्रपतिमेव च ११५
ग्रामदोषान्समुत्पन्नान्ग्रामिकः शनकैः स्वयम्
शंसेद्ग्रामदशेशाय दशेशो विंशतीशिने ११६
विंशतीशस्तु तत्सर्वं शतेशाय निवेदयेत्
शंसेद्ग्रामशतेशस्तु सहस्रपतये स्वयम् ११७
यानि राजप्रदेयानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः
अन्नपानेन्धनादीनि ग्रामिकस्तान्यवाप्नुयात् ११८
दशी कुलं तु भुञ्जीत विंशी पञ्च कुलानि च
ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः सहस्राधिपतिः पुरम् ११९
तेषां ग्राम्याणि कार्यानि पृथक्कार्याणि चैव हि
राज्ञोऽन्यः सचिवः स्निग्धस्तानि पश्येदतन्द्रितः १२०
नगरे नगरे चैकं कुर्यात्सर्वार्थचिन्तकम्
उच्चैःस्थानं घोररूपं नक्षत्राणामिव ग्रहम् १२१
स ताननुपरिक्रामेत्सर्वानेव सदा स्वयम्
तेषां वृत्तं परिणयेत्सम्यग्राष्ट्रेषु तच्चरैः १२२
राज्ञो हि रक्षाधिकृताः परस्वादायिनः शठाः
भृत्या भवन्ति प्रायेण तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः १२३
ये कार्यिकेभ्योऽर्थमेव गृह्णीयुः पापचेतसः
तेषां सर्वस्वमादाय राजा कुर्यात्प्रवासनम् १२४
राजा कर्मसु युक्तानां स्त्रीणां प्रेष्यजनस्य च
प्रत्यहं कल्पयेद्वृत्तिं स्थानं कर्मानुरूपतः १२५

पणो देयोऽवकृष्टस्य षड् उत्कृष्टस्य वेतनम्
षाण्मासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोणस्तु मासिकः १२६
क्रयविक्रयमध्वानं भक्तं च सपरिव्ययम्
योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य वणिजो दापयेत्करान् १२७
यथा फलेन युज्येत राजा कर्ता च कर्मणाम्
तथावेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत्सततं करान् १२८
यथाल्पाल्पमदन्त्याद्यं वार्योकोवत्सषट्पदाः
तथाल्पाल्पो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाब्दिकः करः १२९
पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः
धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वा १३०
आददीताथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिषाम्
गन्धौषधिरसानां च पुष्पमूलफलस्य च १३१
पत्रशाकतृणानां च चर्मणां वैदलस्य च
मृन्मयानां च भाण्डानां सर्वस्याश्ममयस्य च १३२
म्रियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात्करम्
न च क्षुधास्य संसीदेच्छ्रोत्रियो विषये वसन् १३३
यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा
तस्यापि तत्क्षुधा राष्ट्रमचिरेनैव सीदति १३४
श्रुतवृत्ते विदित्वास्य वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत्
संरक्षेत्सर्वतश्चैनं पिता पुत्रमिवाउरसम् १३५
संरक्ष्यमाणो राज्ञा यं कुरुते धर्ममन्वहम्
तेनायुर्वर्धते राज्ञो द्रविणं राष्ट्रमेव च १३६
यत्किं चिदपि वर्षस्य दापयेत्करसंज्ञितम्
व्यवहारेण जीवन्तं राजा राष्ट्रे पृथग्जनम् १३७
कारुकान्शिल्पिनश्चैव शूद्रांश्चात्मोपजीविनः
एकैकं कारयेत्कर्म मासि मासि महीपतिः १३८

नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं परेषां चातितृष्णया
उच्छिन्दन्ह्यात्मनो मूलमात्मानं तांश्च पीदयेत् १३९
तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात्कार्यं वीक्ष्य महीपतिः
तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव राज भवति सम्मतः १४०
अमात्यमुख्यं धर्मज्ञं प्राज्ञं दान्तं कुलोद्गतम्
स्थापयेदासने तस्मिन्खिन्नः कार्येक्षणे नृणाम् १४१
एवं सर्वं विधायेदमितिकर्तव्यमात्मनः
युक्तश्चैवाप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः १४२
विक्रोशन्त्यो यस्य राष्ट्राध्रियन्ते दस्युभिः प्रजाः
संपश्यतः सभृत्यस्य मृतः स न तु जीवति १४३
क्षत्रियस्य परो धर्मः प्राजानामेव पालनम्
निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते १४४
उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः
हुताग्निर्ब्राह्मणांश्चार्च्य प्रविशेत्स शुभां सभाम् १४५
तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्द्य विसर्जयेत्
विसृज्य च प्रजाः सर्वा मन्त्रयेत्सह मन्त्रिभिः १४६
गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रसादं वा रहोगतः
अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेदविभावितः १४७
यस्य मन्त्रं न जानन्ति समागम्य पृथग्जनाः
स कृत्स्नां पृथिवीं भुङ्क्ते कोशहीनोऽपि पार्थिवः १४८
जडमूकान्धबधिरांस्तैर्यग्योनान्वयोऽतिगान्
स्त्रीम्लेच्छव्याधितव्यङ्गान्मन्त्रकालेऽपसारयेत् १४९
भिन्दन्त्यवमता मन्त्रं तैर्यग्योनास्तथैव च
स्त्रियश्चैव विशेषेण तस्मात्तत्रादृतो भवेत् १५०
मध्यंदिनेऽर्धरात्रे वा विश्रान्तो विगतक्लमः
चिन्तयेद्धर्मकामार्थान्सार्धं तैरेक एव वा १५१

परस्परविरुद्धानां तेषां च समुपार्जनम्
कन्यानां संप्रदानं च कुमाराणां च रक्षणं १५२
दूतसंप्रेषणं चैव कार्यशेषं तथैव च
अन्तःपुरप्रचारं च प्रणिधीनां च चेष्टितम् १५३
कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गं च तत्त्वतः
अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य च १५४
मध्यमस्य प्रचारं च विजीगिषोश्च चेष्टितम्
उदासीनप्रचारं च शत्रोश्चैव प्रयत्नतः १५५
एताः प्रकृतयो मूलं मण्डलस्य समासतः
अष्टौ चान्याः समाख्याता द्वादशैव तु ताः स्मृताः १५६
अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थदण्डाख्याः पञ्च चापराः
प्रत्येकं कथिता ह्येताः संक्षेपेण द्विसप्ततिः १५७
अनन्तरमरिं विद्यादरिसेविनमेव च
अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परम् १५८
तान्सर्वानभिसंदध्यात्सामादिभिरुपक्रमैः
व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च पौरुषेण नयेन च १५९
संधिं च विग्रहं चैव यानमासनमेव च
द्वैधीभावं संश्रयं च षड्गुणांश्चिन्तयेत्सदा १६०
आसनं चैव यानं च संधिं विग्रहमेव च
कार्यं वीक्ष्य प्रयुञ्जीत द्वैधं संश्रयमेव च १६१
संधिं तु द्विविधं विद्याद्राजा विग्रहमेव च
उभे यानासने चैव द्विविधः संश्रयः स्मृतः १६२
समानयानकर्मा च विपरीतस्तथैव च
तदा त्वायतिसंयुक्तः संधिर्ज्ञेयो द्विलक्षणः १६३
स्वयंकृतश्च कार्यार्थमकाले काल एव वा
मित्रस्य चैवापकृते द्विविधो विग्रहः स्मृतः १६४

एकाकिनश्चात्ययिके कार्ये प्राप्ते यदृच्छया
संहतस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते १६५
क्षीणस्य चैव क्रमशो दैवात्पूर्वकृतेन वा
मित्रस्य चानुरोधेन द्विविधं स्मृतमासनम् १६६
बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्यार्थसिद्धये
द्विविधं कीर्त्यते द्वैधं षाड्गुण्यगुणवेदिभिः १६७
अर्थसंपादनार्थं च पीड्यमानस्य शत्रुभिः
साधुषु व्यपदेशश्च द्विविधः संश्रयः स्मृतः १६८
यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः
तदात्वे चाल्पिकां पीडां तदा संधिं समाश्रयेत् १६९
यदा प्रहृष्टा मन्येत सर्वास्तु प्रकृतीर्भृशम्
अत्युच्छ्रितं तथात्मानं तदा कुर्वीत विग्रहम् १७०
यदा मन्येत भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वकम्
परस्य विपरीतं च तदा यायाद्रिपुं प्रति १७१
यदा तु स्यात्परिक्षीणो वाहनेन बलेन च
तदासीत प्रयत्नेन शनकैः सान्त्वयन्नरीन् १७२
मन्येतारिं यदा राजा सर्वथा बलवत्तरम्
तदा द्विधा बलं कृत्वा साधयेत्कार्यमात्मनः १७३
यदा परबलानां तु गमनीयतमो भवेत्
तदा तु संश्रयेत्क्षिप्रं धार्मिकं बलिनं नृपम् १७४
निग्रहं प्रकृतीनां च कुर्याद्योऽरिबलस्य च
उपसेवेत तं नित्यं सर्वयत्नैर्गुरुं यथा १७५
यदि तत्रापि संपश्येद्दोषं संश्रयकारितम्
सुयुद्धमेव तत्रापि निर्विशङ्कः समाचरेत् १७६
सर्वोपायैस्तथा कुर्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपतिः
यथास्याभ्यधिका न स्युर्मित्रोदासीनशत्रवः १७७

आयतिं सर्वकार्याणां तदात्वं च विचारयेत्
अतीतानां च सर्वेषां गुणदोषौ च तत्त्वतः १७८
आयत्यां गुणदोषज्ञस्तदात्वे क्षिप्रनिश्चयः
अतीते कार्यशेषज्ञः शत्रुभिर्नाभिभूयते १७९
यथैनं नाभिसंदध्युर्मित्रोदासीनशत्रवः
तथा सर्वं संविदध्यादेष सामासिको नयः १८०
तदा तु यानमातिष्ठेदरिराष्ट्रं प्रति प्रभुः
तदानेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः १८१
मार्गशीर्षे शुभे मासि यायाद्यात्रां महीपतिः
फाल्गुनं वाथ चैत्रं वा मासौ प्रति यथाबलम् १८२
अन्येष्वपि तु कालेषु यदा पश्येद्ध्रुवं जयम्
तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः १८३
कृत्वा विधानं मूले तु यात्रिकं च यथाविधि
उपगृह्यास्पदं चैव चारान्सम्यग्विधाय च १८४
संशोध्य त्रिविधं मार्गं षड्विधं च बलं स्वकम्
सांपरायिककल्पेन यायादरिपुरं प्रति १८५
शत्रुसेविनि मित्रे च गूढे युक्ततरो भवेत्
गतप्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः १८६
दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा
वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा १८७
यतश्च भयमाशङ्केत्ततो विस्तारयेद्बलम्
पद्मेन चैव व्यूहेन निविशेत सदा स्वयम् १८८
सेनापतिबलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेत्
यतश्च भयमाशङ्केत्प्राचीं तां कल्पयेद्दिशम् १८९
गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान्कृतसंज्ञान्समन्ततः
स्थाने युद्धे च कुशलानभीरूनविकारिणः १९०

संहतान्योधयेदल्पान्कामं विस्तारयेद्बहून्
सूच्या वज्रेण चैवैतान्व्यूहेन व्यूह्य योधयेत् १९१
स्यन्दनाश्वैः समे युध्येदनूपे नौ द्विपैस्तथा
वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्मायुधैः स्थले १९२
कुरुक्षेत्रांश्च मत्स्यांश्च पञ्चालान्शूरसेनजान्
दीर्घांल् लघूंश्चैव नरानग्रानीकेषु योजयेत् १९३
प्रहर्षयेद्बलं व्यूह्य तांश्च सम्यक् परीक्षयेत्
चेष्टाश्चैव विजानीयादरीन्योधयतामपि १९४
उपरुध्यारिमासीत राष्ट्रं चास्योपपीडयेत्
दूषयेच्चास्य सततं यवसान्नोदकेन्धनम् १९५
भिन्द्याच्चैव तडागानि प्राकारपरिखास्तथा
समवस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ वित्रासयेत्तथा १९६
उपजप्यानुपजपेद्बुध्येतैव च तत्कृतम्
युक्ते च दैवे युध्येत जयप्रेप्सुरपेतभीः १९७
साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथ वा पृथक्
विजेतुं प्रयतेतारीन्न युद्धेन कदा चन १९८
अनित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते युध्यमानयोः
पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्जयेत् १९९
त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानामसंभवे
तथा युध्येत संपन्नो विजयेत रिपून्यथा २००
जित्वा संपूजयेद्देवान्ब्राह्मणांश्चैव धार्मिकान्
प्रदद्यात्परिहारार्थं ख्यापयेदभयानि च २०१
सर्वेषां तु विदित्वैषां समासेन चिकीर्षितम्
स्थापयेत्तत्र तद्वंश्यं कुर्याच्च समयक्रियाम् २०२
प्रमाणानि च कुर्वीत तेषां धर्मान्यथोदितान्
रत्नैश्च पूजयेदेनं प्रधानपुरुषैः सह २०३

आदानमप्रियकरं दानं च प्रियकारकम्
अभीप्सितानामर्थानां काले युक्तं २०४
सर्वं कर्मेदमायत्तं विधाने दैवमानुषे
तयोर्दैवमचिन्त्यं तु मानुषे विद्यते क्रिया २०५
दैवेन विधिना युक्तं मानुष्यं यत्प्रवर्तते
परिक्लेशेन महता तदर्थस्य समाधकम्
संयुक्तस्यापि दैवेन पुरुषकारेण वर्जितम्
विना पुरुषकारेण फलं क्षेत्रं प्रयच्छति
चन्द्रार्काद्या ग्रहा वायुरग्निरापस्तथैव च
इह दैवेन साध्यन्ते पौरुषेण प्रयत्नतः
सह वापि व्रजेद्युक्तः संधिं कृत्वा प्रयत्नतः
मित्रं हिरण्यं भूमिं वा संपश्यंस्त्रिविधं फलम् २०६
पार्ष्णिग्राहं च संप्रेक्ष्य तथाक्रन्दं च मण्डले
मित्रादथाप्यमित्राद्वा यात्राफलमवाप्नुयात् २०७
हिरण्यभूमिसंप्राप्त्या पार्थिवो न तथैधते
यथा मित्रं ध्रुवं लब्ध्वा कृशमप्यायतिक्षमम् २०८
धर्मज्ञं च कृतज्ञं च तुष्टप्रकृतिमेव च
अनुरक्तं स्थिरारम्भं लघुमित्रं प्रशस्यते २०९
प्राज्ञं कुलीनं शूरं च दक्षं दातारमेव च
कृतज्ञं धृतिमन्तं च कष्टमाहुररिं बुधाः २१०
आर्यता पुरुषज्ञानं शौर्यं करुणवेदिता
स्थौललक्ष्यं च सततमुदासीनगुणोदयः २११
क्सेम्यां सस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि
परित्यजेन्नृपो भूमिमात्मार्थमविचारयन् २१२
आपदर्थं धनं रक्षेद्दारान्रक्षेद्धनैरपि
आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि २१३

सह सर्वाः समुत्पन्नाः प्रसमीक्ष्यापदो भृशम्
संयुक्तांश्च वियुक्तांश्च सर्वोपायान्सृजेद्बुधः २१४
उपेतारमुपेयं च सर्वोपायांश्च कृत्स्नशः
एतत्त्रयं समाश्रित्य प्रयतेतार्थसिद्धये २१५
एवं सर्वमिदं राजा सह सम्मन्त्र्य मन्त्रिभिः
व्यायम्याप्लुत्य मध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं विशेत् २१६
तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरहार्यैः परिचारकैः
सुपरीक्षितमनाद्यमद्यान्मन्त्रैर्विषापहैः २१७
विषघ्नैरगदैश्चास्य सर्वद्रव्याणि योजयेत्
विषघ्नानि च रत्नानि नियतो धारयेत्सदा २१८
परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यजनोदकधूपनैः
वेषाभरणसंशुद्धाः स्पृशेयुः सुसमाहिताः २१९
एवं प्रयत्नं कुर्वीत यानशय्यासनाशने
स्नाने प्रसाधने चैव सर्वालङ्कारकेषु च २२०
भुक्तवान्विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह
विहृत्य तु यथाकालं पुनः कार्याणि चिन्तयेत् २२१
अलंकृतश्च संपश्येदायुधीयं पुनर्जनम्
वाहनानि च सर्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च २२२
संध्यां चोपास्य शृणुयादन्तर्वेश्मनि शस्त्रभृत्
रहस्याख्यायिनां चैव प्रणिधीनां च चेष्टितम् २२३
गत्वा कक्षान्तरं त्वन्यत्समनुज्ञाप्य तं जनम्
प्रविशेद्भोजनार्थं च स्त्रीवृतोऽन्तःपुरं पुनः २२४
तत्र भुक्त्वा पुनः किं चित्तूर्यघोषैः प्रहर्षितः
संविशेत्तं यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्लमः २२५
एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः
अस्वस्थः सर्वमेतत्तु भृत्येषु विनियोजयेत् २२६

अष्टमोऽध्यायः

व्यवहारान्दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः
मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्सभाम् १
तत्रासीनः स्थितो वापि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम्
विनीतवेषाभरणः पश्येत्कार्याणि कार्यिणाम् २
प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः
अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक् पृथक् ३
तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः
संभूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च ४
वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः
क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः ५
सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके
स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ६
स्त्रीपुंधर्मो विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च
पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ७
एषु स्थानेषु भूयिष्ठं विवादं चरतां नृणाम्
धर्मं शाश्वतमाश्रित्य कुर्यात्कार्यविनिर्णयम् ८
यदा स्वयं न कुर्यात्तु नृपतिः कार्यदर्शनम्
तदा नियुञ्ज्याद्विद्वांसं ब्राह्मणं कार्यदर्शने ९
सोऽस्य कार्याणि संपश्येत्सभ्यैरेव त्रिभिर्वृतः
सभामेव प्रविश्याग्र्यामासीनः स्थित एव वा १०
यस्मिन्देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः
राज्ञश्चाधिकृतो विद्वान्ब्रह्मणस्तां सभां विदुः ११
धर्मो विद्धस्त्वधर्मेण सभां यत्रोपतिष्ठते
शल्यं चास्य न कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः १२
सभां वा न प्रवेष्टव्यं वक्तव्यं वा समञ्जसम्

अब्रुवन्विब्रुवन्वापि नरो भवति किल्बिषी १३
यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च
हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः १४
धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः
तस्माद्धर्मो न हन्तव्यो मा नो धर्मो हतो ऽवधीत् १५
वृषो हि भगवान्धर्मस्तस्य यः कुरुते ह्यलम्
वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मं न लोपयेत् १६
एक एव सुहृद्धर्मो निधानेऽप्यनुयाति यः
शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्धि गच्छति १७
पादोऽधर्मस्य कर्तारं पादः साक्षिणमृच्छति
पादः सभासदः सर्वान्पादो राजानमृच्छति १८
राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः
एनो गच्छति कर्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते १९
जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मणब्रुवः
धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न शूद्रः कथं चन २०
यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम्
तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः २१
यद्राष्ट्रं शूद्रभूयिष्ठं नास्तिकाक्रान्तमद्विजम्
विनश्यत्याशु तत्कृत्स्नं दुर्भिक्षव्याधिपीडितम् २२
धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः
प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत् २३
अर्थानर्थावुभौ बुद्ध्वा धर्माधर्मौ च केवलौ
वर्णक्रमेण सर्वाणि पश्येत्कार्याणि कार्यिणाम् २४
बाह्यैर्विभावयेल्लिङ्गैर्भावमन्तर्गतं नृणाम्
स्वरवर्णेङ्गिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च २५
आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च

नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः २६
बालदायादिकं रिक्थं तावद्राजानुपालयेत्
यावत्स स्यात्समावृत्तो यावच्चातीतशैशवः २७
वशापुत्रासु चैवं स्याद्रक्षणं निष्कुलासु च
पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्वातुरासु च २८
जीवन्तीनां तु तासां ये तद्धरेयुः स्वबान्धवाः
तान्शिष्याच्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः २९
प्रणष्टस्वामिकं रिक्थं राजा त्र्यब्दं निधापयेत्
अर्वाक् त्र्यब्दाद्धरेत्स्वामी परेण नृपतिर्हरेत् ३०
ममेदमिति यो ब्रूयात्सोऽनुयोज्यो यथाविधि
संवाद्य रूपसंख्यादीन्स्वामी तद्द्रव्यमर्हति ३१
अवेदयानो नष्टस्य देशं कालं च तत्त्वतः
वर्णं रूपं प्रमाणं च तत्समं दण्डमर्हति ३२
आददीताथ षड्भागं प्रनष्टाधिगतान्नृपः
दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन् ३३
प्रनष्टाधिगतं द्रव्यं तिष्ठेद्युक्तैरधिष्ठितम्
यांस्तत्र चौरान्गृह्णीयात्तान्राजेभेन घातयेत् ३४
ममायमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः
तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव वा ३५
अनृतं तु वदन्दण्ड्यः स्ववित्तस्यांशमष्टमम्
तस्यैव वा निधानस्य संख्ययाल्पीयसीं कलाम् ३६
विद्वांस्तु ब्राह्मणो दृष्ट्वा पूर्वोपनिहितं निधिम्
अशेषतोऽप्याददीत सर्वस्याधिपतिर्हि सः ३७
यं तु पश्येन्निधिं राजा पुराणं निहितं क्षितौ
तस्माद्द्विजेभ्यो दत्त्वार्धमर्धं कोशे प्रवेशयेत् ३८
निधीनां तु पुराणानां धातूनामेव च क्षितौ

अर्धभाग्रक्षणाद्राजा भूमेरधिपतिर्हि सः ३९
दातव्यं सर्ववर्णेभ्यो राज्ञा चौरैर्हृतं धनम्
राजा तदुपयुञ्जानश्चौरस्याप्नोति किल्बिषम् ४०
जातिजानपदान्धर्मान्श्रेणीधर्मांश्च धर्मवित्
समीक्ष्य कुलधर्मांश्च स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ४१
स्वानि कर्माणि कुर्वाणा दूरे सन्तोऽपि मानवाः
प्रिया भवन्ति लोकस्य स्वे स्वे कर्मण्यवस्थिताः ४२
नोत्पादयेत्स्वयं कार्यं राजा नाप्यस्य पुरुषः
न च प्रापितमन्येन ग्रसेदर्थं कथं चन ४३
यथा नयत्यसृक्पातैर्मृगस्य मृगयुः पदम्
नयेत्तथानुमानेन धर्मस्य नृपतिः पदम् ४४
सत्यमर्थं च संपश्येदात्मानमथ साक्षिणः
देशं रूपं च कालं च व्यवहारविधौ स्थितः ४५
सद्भिराचरितं यत्स्याद्धार्मिकैश्च द्विजातिभिः
तद्देशकुलजातीनामविरुद्धं प्रकल्पयेत् ४६
अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थमुत्तमर्णेन चोदितः
दापयेद्धनिकस्यार्थमधमर्णाद्विभावितम् ४७
यैर्यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः
तैस्तैरुपायैः संगृह्य दापयेदधमर्णिकम् ४८
धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च
प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च ४९
यः स्वयं साधयेदर्थमुत्तमर्णोऽधमर्णिकात्
न स राज्ञाभियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन्धनम् ५०
अर्थेऽपव्ययमानं तु करणेन विभावितम्
दापयेद्धनिकस्यार्थं दण्डलेशं च शक्तितः ५१
अपह्नवेऽधमर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसदि

अभियोक्ता दिशेद्देश्यं करणं वान्यदुद्दिशेत् ५२
अदेश्यं यश्च दिशति निर्दिश्यापह्नुते च यः
यश्चाधरोत्तरानर्थान्विगीतान्नावबुध्यते ५३
अपदिश्यापदेश्यं च पुनर्यस्त्वपधावति
सम्यक् प्रणिहितं चार्थं पृष्टः सन्नाभिनन्दति ५४
असंभाष्ये साक्षिभिश्च देशे संभाषते मिथः
निरुच्यमानं प्रश्नं च नेच्छेद्यश्चापि निष्पतेत् ५५
ब्रूहीत्युक्तश्च न ब्रूयादुक्तं च न विभावयेत्
न च पूर्वापरं विद्यात्तस्मादर्थात्स हीयते ५६
साक्षिणः सन्ति मेत्युक्त्वा दिशेत्युक्तो दिशेन्न यः
धर्मस्थः कारणैरेतैर्हीनं तमपि निर्दिशेत् ५७
अभियोक्ता न चेद्ब्रूयाद्बध्यो दण्ड्यश्च धर्मतः
न चेत्त्रिपक्षात्प्रब्रूयाद्धर्मं प्रति पराजितः ५८
यो यावन्निह्नुवीतार्थं मिथ्या यावति वा वदेत्
तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यो तद्द्विगुणं दमम् ५९
पृष्टोऽपव्ययमानस्तु कृतावस्थो धनैषिणा
त्र्यवरैः साक्षिभिर्भाव्यो नृपब्राह्मणसंनिधौ ६०
यादृशा धनिभिः कार्या व्यवहारेषु साक्षिणः
तादृशान्संप्रवक्ष्यामि यथा वाच्यमृतं च तैः ६१
गृहिणः पुत्रिणो मौलाः क्षत्रविश्शूद्रयोनयः
अर्थ्युक्ताः साक्ष्यमर्हन्ति न ये के चिदनापदि ६२
आप्ताः सर्वेषु वर्णेषु कार्याः कार्येषु साक्षिणः
सर्वधर्मविदोऽलुब्धा विपरीतांस्तु वर्जयेत् ६३
नार्थसंबन्धिनो नाप्ता न सहाया न वैरिणः
न दृष्टदोषाः कर्तव्या न व्याध्यार्ता न दूषिताः ६४
न साक्षी नृपतिः कार्यो न कारुककुशीलवौ

न श्रोत्रियो न लिङ्गस्थो न सङ्गेभ्यो विनिर्गतः ६५
नाध्यधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्मकृत्
न वृद्धो न शिशुर्नैको नान्त्यो न विकलेन्द्रियः ६६
नार्तो न मत्तो नोन्मत्तो न क्षुत्तृष्णोपपीडितः
न श्रमार्तो न कामार्तो न क्रुद्धो नापि तस्करः ६७
स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युर्द्विजानां सदृशा द्विजाः
शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनयः ६८
अनुभावी तु यः कश्चित्कुर्यात्साक्ष्यं विवादिनाम्
अन्तर्वेश्मन्यरण्ये वा शरीरस्यापि चात्यये ६९
स्त्रियाप्यसंभावे कार्यं बालेन स्थविरेण वा
शिष्येण बन्धुना वापि दासेन भृतकेन वा ७०
बालवृद्धातुराणां च साक्ष्येषु वदतां मृषा
जानीयादस्थिरां वाचमुत्सिक्तमनसां तथा ७१
साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसंग्रहणेषु च
वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये न परीक्षेत साक्षिणः ७२
बहुत्वं परिगृह्णीयात्साक्षिद्वैधे नराधिपः
समेषु तु गुणोत्कृष्टान्गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान् ७३
समक्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिध्यति
तत्र सत्यं ब्रुवन्साक्षी धर्मार्थाभ्यां न हीयते ७४
साक्षी दृष्टश्रुतादन्यद्विब्रुवन्नार्यसंसदि
अवाङ्‌ नरकमभ्येति प्रेत्य स्वर्गाच्च हीयते ७५
यत्रानिबद्धोऽपीक्षेत शृणुयाद्वापि किं चन
पृष्टस्तत्रापि तद्ब्रूयाद्यथादृष्टं यथाश्रुतम् ७६
एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्याद्बह्व्यः शुच्योऽपि न स्त्रियः
स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वात्तु दोषैश्चान्येऽपि ये वृताः ७७
स्वभावेनैव यद्ब्रूयुस्तद्ग्राह्यं व्यावहारिकम्

अतो यदन्यद्विब्रूयुर्धर्मार्थं तदपार्थकम् ७८
सभान्तः साक्षिणः प्राप्तानर्थिप्रत्यर्थिसंनिधौ
प्राड्विवाकोऽनुयुञ्जीत विधिनानेन सान्त्वयन् ७९
यद्द्वयोरनयोर्वेत्थ कार्येऽस्मिंश्चेष्टितं मिथः
तद्ब्रूत सर्वं सत्येन युष्माकं ह्यत्र साक्षिता ८०
सत्यं साक्ष्ये ब्रुवन्साक्षी लोकान् आप्नोत्यपुष्कलान्
इह चानुत्तमां कीर्तिं वागेषा ब्रह्मपूजिता ८१
साक्ष्येऽनृतं वदन्पाशैर्बध्यते वारुणैर्भृशम्
विवशः शतमाजातीस्तस्मात्साक्ष्यं वदेदृतम् ८२
सत्येन पूयते साक्षी धर्मः सत्येन वर्धते
तस्मात्सत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्णेषु साक्षिभिः ८३
आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी गतिरात्मा तथात्मनः
मावमंस्थाः स्वमात्मानं नृणां साक्षिणमुत्तमम् ८४
मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित्पश्यतीति नः
तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषः ८५
द्यौर्भूमिरापो हृदयं चन्द्रार्काग्नियमानिलाः
रात्रिः संध्ये च धर्मश्च वृत्तज्ञाः सर्वदेहिनाम् ८६
देवब्राह्मणसांनिध्ये साक्ष्यं पृच्छेदृतं द्विजान्
उदङ्मुखान्प्राङ्मुखान्वा पूर्वाह्णे वै शुचिः शुचीन् ८७
ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत्सत्यं ब्रूहीति पार्थिवम्
गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ८८
ब्रह्मघ्नो ये स्मृता लोका ये च स्त्रीबालघातिनः
मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य ते ते स्युर्ब्रुवतो मृषा ८९
जन्मप्रभृति यत्किंचित्पुण्यं भद्र त्वया कृतम्
तत्ते सर्वं शुनो गच्छेद्यदि ब्रूयास्त्वमन्यथा ९०
एकोऽहमस्मीत्यात्मानं यस्त्वं कल्याण मन्यसे

नित्यं स्थितस्ते हृद्येष पुण्यपापेक्षिता मुनिः ९१
यमो वैवस्वतो देवो यस्तवैष हृदि स्थितः
तेन चेदविवादस्ते मा गङ्गां मा कुरून्गमः ९२
नग्नो मुण्डः कपालेन च भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः
अन्धः शत्रुकुलं गच्छेद्यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ९३
अवाक्शिरास्तमस्यन्धे किल्बिषी नरकं व्रजेत्
यः प्रश्नं वितथं ब्रूयात्पृष्टः सन्धर्मनिश्चये ९४
अन्धो मत्स्यानिवाश्नाति स नरः कण्टकैः सह
यो भाषतेऽर्थवैकल्यमप्रत्यक्षं सभां गतः ९५
यस्य विद्वान्हि वदतः क्षेत्रज्ञो नाभिशङ्कते
तस्मान्न देवाः श्रेयांसं लोकेऽन्यं पुरुषं विदुः ९६
यावतो बान्धवान्यस्मिन्हन्ति साक्ष्येऽनृतं वदन्
तावतः संख्यया तस्मिन्शृणु सौम्यानुपूर्वशः ९७
पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते
शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ९८
हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन्
सर्वं भूम्यनृते हन्ति मा स्म भूम्यनृतं वदीः ९९
अप्सु भूमिवदित्याहुः स्त्रीणां भोगे च मैथुने
अब्जेषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वश्ममयेषु च १००
एतान्दोषानवेक्ष्य त्वं सर्वाननृतभाषणे
यथाश्रुतं यथादृष्टं सर्वमेवाञ्जसा वद १०१
गोरक्षकान्वाणिजिकांस्तथा कारुकुशीलवान्
प्रेष्यान्वार्धुषिकांश्चैव विप्रान्शूद्रवदाचरेत् १०२
तद्वदन्धर्मतोऽर्थेषु जानन्नप्यन्यथा नरः
न स्वर्गाच्च्यवते लोकाद्दैवीं वाचं वदन्ति ताम् १०३
शूद्रविश्क्षत्रविप्राणां यत्रर्तोक्तौ भवेद्वधः

तत्र वक्तव्यमनृतं तद्धि सत्याद्विशिष्यते १०४
वाग्दैवत्यैश्च चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीम्
अनृतस्यैनसस्तस्य कुर्वाणा निष्कृतिं पराम् १०५
कूष्माण्डैर्वापि जुहुयाद्घृतमग्नौ यथाविधि
उदित्यृचा वा वारुण्या तृचेनाब्दैवतेन वा १०६
त्रिपक्षादब्रुवन्साक्ष्यमृणादिषु नरोऽगदः
तदृणं प्राप्नुयात्सर्वं दशबन्धं च सर्वतः १०७
यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्यो दमं च सः १०८
असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथो विवादमानयोः
अविन्दंस्तत्त्वतः सत्यं शपथेनापि लम्भयेत् १०९
महर्षिभिश्च देवैश्च कार्यार्थं शपथाः कृताः
वसिष्ठश्चापि शपथं शेपे पैजवने नृपे ११०
न वृथा शपथं कुर्यात्स्वल्पेऽप्यर्थे नरो बुधः
वृथा हि शपथं कुर्वन्प्रेत्य चेह च नश्यति १११
कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्ष्ये तथेन्धने
ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम् ११२
सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः
गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ११३
अग्निं वाहारयेदेनमप्सु चैनं निमज्जयेत्
पुत्रदारस्य वाप्येनं शिरांसि स्पर्शयेत्पृथक् ११४
यमिद्धो न दहत्यग्निरापो नोन्मज्जयन्ति च
न चार्तिमृच्छति क्षिप्रं स ज्ञेयः शपथे शुचिः ११५
वत्सस्य ह्यभिशस्तस्य पुरा भ्रात्रा यवीयसा
नाग्निर्ददाह रोमापि सत्येन जगतः स्पशः ११६
यस्मिन्यस्मिन्विवादे तु कौटसाक्ष्यं कृतं भवेत्

तत्तत्कार्यं निवर्तेत कृतं चाप्यकृतं भवेत् ११७
लोभान्मोहाद्भयान्मैत्रात्कामात्क्रोधात्तथैव च
अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ११८
एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत्
तस्य दण्डविशेषांस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ११९
लोभात्सहस्रं दण्ड्यस्तु मोहात्पूर्वं तु साहसम्
भयाद्द्वौ मध्यमौ दण्डौ मैत्रात्पूर्वं चतुर्गुणम् १२०
कामाद्दशगुणं पूर्वं क्रोधात्तु त्रिगुणं परम्
अज्ञानाद्द्वे शते पूर्णे बालिश्याच्छतमेव तु १२१
एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान्दण्डान्मनीषिभिः
धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनियमाय च १२२
कौटसाक्ष्यं तु कुर्वाणांस्त्रीन्वर्णान्धार्मिको नृपः
प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत् १२३
दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वयंभुवोऽब्रवीत्
त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् १२४
उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम्
चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च १२५
अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः
सारापराधो चालोक्य दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् १२६
अधर्मदण्डनं लोके यशोघ्नं कीर्तिनाशनम्
अस्वर्ग्यं च परत्रापि तस्मात्तत्परिवर्जयेत् १२७
अदण्ड्यान्दण्डयन्राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन्
अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति १२८
वाग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्धिग्दण्डं तदनन्तरम्
तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतः परम् १२९
वधेनापि यदा त्वेतान्निग्रहीतुं न शक्नुयात्

तदैषु सर्वमप्येतत्प्रयुञ्जीत चतुष्टयम् १३०
लोकसंव्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि
ताम्ररूप्यसुवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः १३१
जालान्तरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः
प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते १३२
त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षैका परिमाणतः
ता राजसर्षपस्तिस्त्रस्ते त्रयो गौरसर्षपः १३३
सर्षपाः षड् यवो मध्यस्त्रियवं त्वेककृष्णलम्
पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश १३४
पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दश
द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रौप्यमाषकः १३५
ते षोडश स्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतः
कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः १३६
धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः
चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः १३७
पणानां द्वे शते सार्धे प्रथमः साहसः स्मृतः
मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्त्रं त्वेव चोत्तमः १३८
ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति
अपह्नवे तद्द्विगुणं तन्मनोरनुशासनम् १३९
वसिष्ठविहितां वृद्धिं सृजेद्वित्तविवर्धिनीम्
अशीतिभागं गृह्णीयान्मासाद्वार्धुषिकः शते १४०
द्विकं शतं वा गृह्णीयात्सतां धर्ममनुस्मरन्
द्विकं शतं हि गृह्णानो न भवत्यर्थकिल्बिषी १४१
द्विकं त्रिकं चतुष्कं च पञ्चकं च शतं समम्
मासस्य वृद्धिं गृह्णीयाद्वर्णानामनुपूर्वशः १४२
न त्वेवाधौ सोपकारे कौसीदीं वृद्धिमाप्नुयात्

न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः १४३
न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजेत्
मूल्येन तोषयेच्चैनमाधिस्तेनोऽन्यथा भवेत् १४४
आधिश्चोपनिधिश्चोभौ न कालात्ययमर्हतः
अवहार्यौ भवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ १४५
संप्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदा चन
धेनुरुष्ट्रो वहन्नश्वो यश्च दम्यः प्रयुज्यते १४६
यत्किं चिद्दशवर्षाणि संनिधौ प्रेक्षते धनी
भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमर्हति १४७
अजडश्चेदपोगण्डो विषये चास्य भुज्यते
भग्नं तद्व्यवहारेण भोक्ता तद्द्रव्यमर्हति १४८
आधिः सीमा बालधनं निक्षेपोपनिधिः स्त्रियः
राजस्वं श्रोत्रियस्वं च न भोगेन प्रणश्यति १४९
यः स्वामिनाननुज्ञातमाधिं भूङ्क्तेऽविचक्षणः
तेनार्धवृद्धिर्मोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः १५०
कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहृता
धान्ये सदे लवे वाह्ये नातिक्रामति पञ्चताम् १५१
कृतानुसारादधिका व्यतिरिक्ता न सिध्यति
कुसीदपथमाहुस्तं पञ्चकं शतमर्हति १५२
नातिसांवत्सरीं वृद्धिं न चादृष्टां पुनर्हरेत्
चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या १५३
ऋणं दातुमशक्तो यः कर्तुमिच्छेत्पुनः क्रियाम्
स दत्त्वा निर्जितां वृद्धिं करणं परिवर्तयेत् १५४
अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यं परिवर्तयेत्
यावती संभवेद्वृद्धिस्तावतीं दातुमर्हति १५५
चक्रवृद्धिं समारूढो देशकालव्यवस्थितः

अतिक्रामन्देशकालौ न तत्फलमवाप्नुयात् १५६
समुद्रयानकुशला देशकालार्थदर्शिनः
स्थापयन्ति तु यां वृद्धिं सा तत्राधिगमं प्रति १५७
यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः
अदर्शयन्स तं तस्य प्रयच्छेत्स्वधनादृणम् १५८
प्रातिभाव्यं वृथादानमाक्षिकं सौरिकां च यत्
दण्डशुल्कावशेषं च न पुत्रो दातुमर्हति १५९
दर्शनप्रातिभाव्ये तु विधिः स्यात्पूर्वचोदितः
दानप्रतिभुवि प्रेते दायादानपि दापयेत् १६०
अदातरि पुनर्दाता विज्ञातप्रकृतावृणम्
पश्चात्प्रतिभुवि प्रेते परीप्सेत्केन हेतुना १६१
निरादिष्टधनश्चेत्तु प्रतिभूः स्यादलंधनः
स्वधनादेव तद्द्यान्निरादिष्ट इति स्थितिः १६२
मत्तोन्मत्तार्ताध्यधीनैर्बालेन स्थविरेण वा
असंबद्धकृतश्चैव व्यावहारो न सिध्यति   १६३
सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात्प्रतिष्ठिता
बहिश्चेद्भाष्यते धर्मान्नियताद्व्यवहारिकात् १६४
योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम्
यत्र वाप्युपधिं पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्तयेत् १६५
ग्रहीता यदि नष्टः स्यात्कुटुम्बार्थे कृतो व्ययः
दातव्यं बान्धवैस्तत्स्यात्प्रविभक्तैरपि स्वतः १६६
कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि व्यवहारं यमाचरेत्
स्वदेशे वा विदेशे वा तं ज्यायान्न विचालयेत् १६७
बलाद्दत्तं बलाद्भुक्तं बलाद्यच्चापि लेखितम्
सर्वान्बलकृतानर्थानकृतान्मनुरब्रवीत् १६८
त्रयः परार्थे क्लिश्यन्ति साक्षिणः प्रतिभूः कुलम्

चत्वारस्तूपचीयन्ते विप्र आढ्यो वणिङ्‌ नृपः १६९
अन्नादेयं नाददीत परिक्षीणोऽपि पार्थिवः
न चादेयं समृद्धोऽपि सूक्ष्ममप्यर्थमुत्सृजेत् १७०
अन्नादेयस्य चादानादादेयस्य च वर्जनात्
दौर्बल्यं ख्याप्यते राज्ञः स प्रेत्येह च नश्यति १७१
स्वादानाद्वर्णसंसर्गात्त्विबलानां च रक्षणात्
बलं संजायते राज्ञः स प्रेत्येह च वर्धते १७२
तस्माद्यम इव स्वामी स्वयं हित्वा प्रियाप्रिये
वर्तेत याम्यया वृत्त्या जितक्रोधो जितेन्द्रियः १७३
यस्त्वधर्मेण कार्याणि मोहात्कुर्यान्नराधिपः
अचिरात्तं दुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः १७४
कामक्रोधौ तु संयम्य योऽर्थान्धर्मेण पश्यति
प्रजास्तमनुवर्तन्ते समुद्रमिव सिन्धवः १७५
यः साधयन्तं छन्देन वेदयेद्धनिकं नृपे
स राज्ञा तच्चतुर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् १७६
कर्मणापि समं कुर्याद्धनिकायाधमर्णिकः
समोऽवकृष्टजातिस्तु दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छनैः १७७
अनेन विधिना राजा मिथो विवदतां नृणाम्
साक्षिप्रत्ययसिद्धानि कार्याणि समतां नयेत् १७८
कुलजे वृत्तसंपन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि
महापक्षे धनिन्यार्ये निक्षेपं निक्षिपेद्बुधः १७९
यो यथा निक्षिपेद्धस्ते यमर्थं यस्य मानवः
स तथैव ग्रहीतव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः १८०
यो निक्षेपं याच्यमानो निक्षेप्तुर्न प्रयच्छति
स याच्यः प्राड्विवाकेन तन्निक्षेप्तुरसंनिधौ १८१
साक्ष्यभावे प्रणिधिभिर्वयोरूपसमन्वितैः

ग्रपदेशैश्च संन्यस्य हिरगयं तस्य तत्त्वतः १८२
स यदि प्रतिपद्येत यथान्यस्तं यथाकृतम्
न तत्र विद्यते किं चिद्यत्परैरभियुज्यते १८३
तेषां न दद्याद्यदि तु तद्धिरगयं यथाविधि
उभौ निगृह्य दाप्यः स्यादिति धर्मस्य धारणा १८४
निद्मेपोपनिधी नित्यं न देयौ प्रत्यनन्तरे
नश्यतो विनिपाते तावनिपाते त्वनाशिनौ १८५
स्वयमेव तु यौ दद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे
न स राज्ञाभियोक्तव्यो न निद्मेप्तुश्च बन्धुभिः १८६
ग्रच्छलेनैव चान्विच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम्
विचार्य तस्य वा वृत्तं साम्नैव परिसाधयेत् १८७
निद्मेपेष्वेषु सर्वेषु विधिः स्यात्परिसाधने
समुद्रे नाप्नुयात्किं चिद्यदि तस्मान्न संहरेत् १८८
चौरैर्हृतं जलेनोढमग्निना दग्धमेव वा
न दद्याद्यदि तस्मात्स न संहरति किं चन १८९
निद्मेपस्यापहर्तारमनिद्मेप्तारमेव च
सर्वैरुपायैरन्विच्छेच्छपथैश्चैव वैदिकैः १९०
यो निद्मेपं नार्पयति यश्चानिद्मिप्य याचते
तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं दमम् १९१
निद्मेपस्यापहर्तारं तत्समं दापयेद्दमम्
तथोपनिधिहर्तारमविशेषेण पार्थिवः १९२
उपधाभिश्च यः कश्चित्परद्रव्यं हरेन्नरः
ससहायः स हन्तव्यः प्रकाशं विविधैर्वधैः १९३
निद्मेपो यः कृतो येन यावांश्च कुलसंनिधौ
तावानेव स विज्ञेयो विब्रुवन्दगडमर्हति १९४
मिथो दायः कृतो येन गृहीतो मिथ एव वा

मिथ एव प्रदातव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः १९५
निक्षिप्तस्य धनस्यैवं प्रीत्योपनिहितस्य च
राजा विनिर्णयं कुर्यादक्षिणवन्न्यासधारिणम् १९६
विक्रीणीते परस्य स्वं योऽस्वामी स्वाम्यसम्मतः
न तं नयेत साक्ष्यं तु स्तेनमस्तेनमानिनम् १९७
अवहार्यो भवेच्चैव सान्वयः षट्शतं दमम्
निरन्वयोऽनपसरः प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् १९८
अस्वामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय एव वा
अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारे यथा स्थितिः १९९
संभोगो दृश्यते यत्र न दृश्येतागमः क्व चित्
आगमः कारणं तत्र न संभोग इति स्थितिः २००
विक्रयाद्यो धनं किं चिद्गृह्णीयत्कुलसंनिधौ
क्रयेण स विशुद्धं हि न्यायतो लभते धनम् २०१
अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशक्रयशोधितः
अदण्ड्यो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम् २०२
नान्यदन्येन संसृष्टरूपं विक्रयमर्हति
न चासारं न च न्यूनं न दूरेण तिरोहितम् २०३
अन्यां चेद्दर्शयित्वान्या वोढुः कन्या प्रदीयते
उभे त एकशुल्केन वहेदित्यब्रवीन्मनुः २०४
नोन्मत्ताया न कुष्ठिन्या न च या स्पृष्टमैथुना
पूर्वं दोषानभिख्याप्य प्रदाता दण्डमर्हति २०५
ऋत्विग्यदि वृतो यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत्
तस्य कर्मानुरूपेण देयोऽंशः सहकर्तृभिः २०६
दक्षिणासु च दत्तासु स्वकर्म परिहापयन्
कृत्स्नमेव लभेतांशमन्येनैव च कारयेत् २०७
यस्मिन्कर्मणि यास्तु स्युरुक्ताः प्रत्यङ्गदक्षिणाः

स एव ता आदिदीत भजेरन्सर्व एव वा २०८
रथं हरेच्चाध्वर्युर्ब्रह्माधाने च वाजिनम्
होता वापि हरेदश्वमुद्गाता चाप्यनः क्रये २०९
सर्वेषामर्धिनो मुख्यास्तदर्धेनार्धिनोऽपरे
तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः २१०
संभूय स्वानि कर्माणि कुर्वद्भिरिह मानवैः
अनेन विधियोगेन कर्तव्यांशप्रकल्पना २११
धर्मार्थं येन दत्तं स्यात्कस्मै चिद्याचते धनम्
पश्चाच्च न तथा तत्स्यान्न देयं तस्य तद्भवेत् २१२
यदि संसाधयेत्तत्तु दर्पाल्लोभेन वा पुनः
राज्ञा दाप्यः सुवर्णं स्यात्तस्य स्तेयस्य निष्कृतिः २१३
दत्तस्यैषोदिता धर्म्या यथावदनपक्रिया
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वेतनस्यानपक्रियाम् २१४
भृतो नार्तो न कुर्याद्यो दर्पात्कर्म यथाओदितम्
स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ न देयं चास्य वेतनम् २१५
आर्तस्तु कुर्यात्स्वस्थः सन्यथाभाषितमादितः
स दीर्घस्यापि कालस्य तल्लभेतैव वेतनम् २१६
यथोक्तमार्तः सुस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत्
न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मणः २१७
एष धर्मोऽखिलेनोक्तो वेतनादानकर्मणः
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धर्मं समयभेदिनाम् २१८
यो ग्रामदेशसंघानां कृत्वा सत्येन संविदम्
विसंवदेन्नरो लोभात्तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत् २१९
निगृह्य दापयेच्चैनं समयव्यभिचारिणम्
चतुःसुवर्णान्षण्निष्कांश्शतमानं च राजकम् २२०
एतद्दण्डविधिं कुर्याद्धार्मिकः पृथिवीपतिः

ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम् २२१
क्रीत्वा विक्रीय वा किं चिद्यस्येहानुशयो भवेत्
सोऽन्तर्दशाहात्तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वा २२२
परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत्
आददानो ददच्चैव राज्ञा दण्ड्यौ शतानि षट् २२३
यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति
तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं स्वयं षण्णवतिं पणान् २२४
अकन्येति तु यः कन्यां ब्रूयाद्द्वेषेण मानवः
स शतं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्या दोषमदर्शयन् २२५
पाणिग्रहणिका मन्त्राः कन्यास्वेव प्रतिष्ठिताः
नाकन्यासु क्व चिन्नृणां लुप्तधर्मक्रिया हि ताः २२६
पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम्
तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे २२७
यस्मिन्यस्मिन्कृते कार्ये यस्येहानुशयो भवेत्
तमनेन विधानेन धर्म्ये पथि निवेशयेत् २२८
पशुषु स्वामिनां चैव पालानां च व्यतिक्रमे
विवादं संप्रवक्ष्यामि यथावद्धर्मतत्त्वतः २२९
दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे
योगक्षेमेऽन्यथा चेत्तु पालो वक्तव्यतामियात् २३०
गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम्
गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात्पालेऽभृते भृतिः २३१
नष्टं विनष्टं कृमिभिः श्वहतं विषमे मृतम्
हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात्पाल एव तु २३२
विघुष्य तु हृतं चौरैर्न पालो दातुमर्हति
यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति २३३
कर्णौ चर्म च वालांश्च बस्तिं स्नायुं च रोचनाम्

पशुषु स्वामिनां दद्यान्मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत्   २३४
अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति
यां प्रसह्य वृको हन्यात्पाले तत्किल्बिषं भवेत् २३५
तासां चेदवरुद्धानां चरन्तीनां मिथो वने
यामुत्प्लुत्य वृको हन्यान्न पालस्तत्र किल्बिषी २३६
धनुःशतं परीहारो ग्रामस्य स्यात्समन्ततः
शम्यापातास्त्रयो वापि त्रिगुणो नगरस्य तु २३७
तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि
न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणाम् २३८
वृतिं तत्र प्रकुर्वीत यामुष्ट्रो न विलोकयेत्
छिद्रं च वारयेत्सर्वं श्वसूकरमुखानुगम्   २३९
पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथ वा पुनः
सपालः शतदण्डार्हो विपालान्वारयेत्पशून् २४०
क्षेत्रेष्वन्येषु तु पशुः सपादं पणमर्हति
सर्वत्र तु सदो देयः क्षेत्रिकस्येति धारणा २४१
अनिर्दशाहां गां सूतां वृषान्देवपशूंस्तथा
सपालान्वा विपालान्वा न दण्ड्यान्मनुरब्रवीत् २४२
क्षेत्रियस्यात्यये दण्डो भागाद्दशगुणो भवेत्
ततोऽर्धदण्डो भृत्यानामज्ञानात्क्षेत्रिकस्य तु २४३
एतद्विधानमातिष्ठेद्धार्मिकः पृथिवीपतिः
स्वामिनां च पशूनां च पालानां च व्यतिक्रमे २४४
सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः
ज्येष्ठे मासि नयेत्सीमां सुप्रकाशेषु सेतुषु २४५
सींम्नावृक्षांश्च कुर्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान्
शाल्मलीन्सालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान् २४६
गुल्मान्वेणूंश्च विविधान्शमीवल्लीस्थलानि च

शरान्कुब्जकगुल्मांश्च तथा सीमा न नश्यति २४७
तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रस्त्रवणानि च
सीमासंधिषु कार्याणि देवतायतनानि च २४८
उपछन्नानि चान्यानि सीमालिङ्गानि कारयेत्
सीमाज्ञाने नृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपर्ययम् २४९
अश्मनोऽस्थीनि गोवालांस्तुषान्भस्म कपालिकाः
करीषमिष्टकाङ्गारांश्शर्करा वालुकास्तथा २५०
यानि चैवंप्रकाराणि कालाद्भूमिर्न भक्षयेत्
तानि संधिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत् २५१
एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमां राजा विवदमानयोः
पूर्वभुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च २५२
यदि संशय एव स्याल्लिङ्गानामपि दर्शने
साक्षिप्रत्यय एव स्यात्सीमावादविनिर्णयः २५३
ग्रामीयककुलानां च समक्षं सीम्नि साक्षिणः
प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः २५४
ते पृष्तास्तु यथा ब्रूयुः समस्ताः सीम्नि निश्चयम्
निबध्नीयात्तथा सीमां सर्वांस्तांश्चैव नामतः २५५
शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीं स्त्रग्विणो रक्तवाससः
सुकृतैः शापिथाः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समञ्जसम् २५६
यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यासाक्षिणः
विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्द्विशतं दमम् २५७
साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सामन्तवासिनः
सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसंनिधौ २५८
सामन्तानामभावे तु मौलानां सीम्नि साक्षिणाम्
इमानप्यनुयुञ्जीत पुरुषान्वनगोचरान् २५९
व्याधान्शाकुनिकान्गोपान्कैवर्तान्मूलखानकान्

व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनचारिणः २६०
ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः सीमासंधिषु लक्षणम्
तत्तथा स्थापयेद्राजा धर्मेण ग्रामयोर्द्वयोः २६१
क्षेत्रकूपतडागानामारामस्य गृहस्य च
सामन्तप्रत्ययो ज्ञेयः सीमासेतुविनिर्णयः २६२
सामन्ताश्चेन्मृषा ब्रूयुः सेतौ विवादतां नृणाम्
सर्वे पृथक् पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् २६३
गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन्
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्द्विशतो दमः २६४
सीमायामविषह्यायां स्वयं राजैव धर्मवित्
प्रदिशेद्भूमिमेकेषामुपकारादिति स्थितिः २६५
एषोऽखिलेनाभिहितो धर्मः सीमाविनिर्णये
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वाक्पारुष्यविनिर्णयम् २६६
शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति
वैश्योऽप्यर्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति २६७
पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने
वैश्ये स्यादर्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः २६८
समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे
वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् २६९
एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन्
जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः २७०
नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः
निक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः २७१
धर्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः
तप्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः २७२
श्रुतं देशं च जातिं च कर्म शरीरमेव च

वितथेन ब्रुवन्दर्पाद्दाप्यः स्याद्द्विशतं दमम् २७३
काणं वाप्यथ वा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम्
तथ्येनापि ब्रुवन्दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम् २७४
मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुम्
आक्षारयञ्शतं दाप्यः पन्थानं चाददद्गुरोः २७५
ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां तु दण्डः कार्यो विजानता
ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेव मध्यमः २७६
विश्शूद्रयोरेवमेव स्वजातिं प्रति तत्त्वतः
छेदवर्जं प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः २७७
एष दण्डविधिः प्रोक्तो वाक्पारुष्यस्य तत्त्वतः
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डपारुष्यनिर्णयम् २७८
येन केन चिदङ्गेन हिंस्याच्चेच्छ्रेष्ठमन्त्यजः
छेत्तव्यं तद्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् २७९
पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति
पादेन प्रहरन्कोपात्पादच्छेदनमर्हति २८०
सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः
कट्यां कृताङ्को निर्वास्यः स्फिचं वास्यावकर्तयेत् २८१
अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः
अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्धयतो गुदम् २८२
केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेदविचारयन्
पादयोर्दाढिकायां च ग्रीवायां वृषणेषु च २८३
त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य च दर्शकः
मांसभेत्ता तु षट्निष्कान्प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः २८४
वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो यथा यथा
यथा तथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा २८५
मनुष्याणां पशूनां च दुःखाय प्रहृते सति

यथा यथा महद्दुःखं दराडं कुर्यात्तथा तथा २८६
अङ्गावपीडनायां च व्रणशोनितयोस्तथा
समुत्थानव्ययं दाप्यः सर्वदराडमथापि वा २८७
द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा
स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दद्याच्च तत्समम् २८८
चर्मचार्मिकभाराडेषु काष्ठलोष्टमयेषु
मूल्यात्पञ्चगुणो दराडः पुष्पमूलफलेषु च २८९
यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिन एव च
दशातिवर्तनान्याहुः शेषे दराडो विधीयते २९०
छिन्ननास्ये भग्नयुगे तिर्यक्प्रतिमुखागते
अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च २९१
छेदने चैव यन्त्राणां योक्त्ररश्म्योस्तथैव च
आक्रन्दे चाप्यपैहीति न दराडं मनुरब्रवीत् २९२
यत्रापवर्तते युग्यं वैगुरायात्प्राजकस्य तु
तत्र स्वामी भवेद्दराड्यो हिंसायां द्विशतं दमम् २९३
प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजको दराडमर्हति
युग्यस्थाः प्राजकेऽनाप्ते सर्वे दराड्याः शतं शतम् २९४
स चेत्तु पथि संरुद्धः पशुभिर्वा रथेन वा
प्रमापयेत्प्राणभृतस्तत्र दराडोऽविचारितः २९५
मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत्किल्बिषं भवेत्
प्राणभृत्सु महत्स्वर्धं गोगजोष्ट्रहयादिषु २९६
क्षुद्रकाणां पशूनां तु हिंसायां द्विशतो दमः
पञ्चाशत्तु भवेद्दराडः शुभेषु मृगपक्षिषु २९७
गर्धभाजाविकानां तु दराडः स्यात्पञ्चमाषिकः
माषिकस्तु भवेद्दराडः श्वसूकरनिपातने २९८
भार्या पुत्रश्च दासश्च प्रेष्यो भ्रात्रा च सोदरः

प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा २९९
पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथं चन
अतोऽन्यथा तु प्रहरन्प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ३००
एषोऽखिलेनाभिहितो दण्डपारुष्यनिर्णयः
स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं दण्डविनिर्णये ३०१
परमं यत्नमातिष्ठेत्स्तेनानां निग्रहे नृपः
स्तेनानां निग्रहादस्य यशो राष्ट्रं च वर्धते ३०२
अभयस्य हि यो दाता स पूज्यः सततं नृपः
सत्त्रं हि वर्धते तस्य सदैवाभयदक्षिणम् ३०३
सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षतः
अधर्मादपि षड्भागो भवत्यस्य ह्यरक्षतः ३०४
यदधीते यद्यजते यद्ददाति यदर्चति
तस्य षड्भागभाग्राजा सम्यग्भवति रक्षणात् ३०५
रक्षन्धर्मेण भूतानि राजा वध्यांश्च घातयन्
यजतेऽहरहर्यज्ञैः सहस्रशतदक्षिणैः ३०६
योऽरक्षन्बलिमादत्ते करं शुल्कं च पार्थिवः
प्रतिभागं च दण्डं च स सद्यो नरकं व्रजेत् ३०७
अरक्षितारं राजानं बलिषड्भागहारिणम्
तमाहुः सर्वलोकस्य समग्रमलहारकम् ३०८
अनपेक्षितमर्यादं नास्तिकं विप्रलुंपकम्
अरक्षितारमत्तारं नृपं विद्यादधोगतिम् ३०९
अधार्मिकं त्रिभिर्न्यायैर्निगृह्णीयात्प्रयत्नतः
निरोधनेन बन्धेन विविधेन वधेन च ३१०
निग्रहेण हि पापानां साधूनां संग्रहेण च
द्विजातय इवेज्याभिः पूयन्ते सततं नृपाः ३११
क्षन्तव्यं प्रभुणा नित्यं क्षिपतां कार्यिणां नृणाम्

बालवृद्धातुराणां च कुर्वता हितमात्मनः ३१२
यः क्षिप्तो मर्षयत्यार्तैस्तेन स्वर्गे महीयते
यस्त्वैश्वर्यान्न क्षमते नरकं तेन गच्छति ३१३
राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन धावता
आचक्षाणेन तत्स्तेयमेवंकर्मास्मि शाधि माम् ३१४
स्कन्धेनादाय मुसलं लगुडं वापि खादिरम्
शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा ३१५
शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयाद्विमुच्यते
अशासित्वा तु तं राजा स्तेनस्याप्नोति किल्बिषम् ३१६
अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि पत्यौ भार्यापचारिणी
गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बिषम् ३१७
राजभिः कृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः
निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ३१८
यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेद्भिन्द्याच्च यः प्रपाम्
स दण्डं प्राप्नुयान्माषं तच्च तस्मिन्समाहरेत् ३१९
धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः
शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ३२०
तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः
सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् ३२१
पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते
शेषे त्वेकादशगुणं मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत् ३२२
पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः
मुख्यानां चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति ३२३
महापशूनां हरणे शस्त्राणामौषधस्य च
कालमासाद्य कार्यं च दण्डं राजा प्रकल्पयेत् ३२४
गोषु ब्राह्मणसंस्थासु छुरिकायाश्च भेदने

पशूनां हरणे चैव सद्यः कार्योऽर्धपादिकः ३२५
सूत्रकार्पासकिरावानां गोमयस्य गुडस्य च
दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ३२६
वेणुवैदलभाराडानां लवणानां तथैव च
मृरामयानां च हरणे मृदो भस्मन एव च ३२७
मत्स्यानां पक्षिणां चैव तैलस्य च घृतस्य च
मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत्पशुसंभवम् ३२८
अन्येषां चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च
पक्वान्नानां च सर्वेषां तन्मुल्याद्द्विगुणो दमः ३२९
पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च
अन्येष्वपरिपूतेषु दराडः स्यात्पञ्चकृष्णलः ३३०
परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च
निरन्वये शतं दराडः सान्वयेऽर्धशतं दमः ३३१
स्यात्साहसं त्वन्वयवत्प्रसभं कर्म यत्कृतम्
निरन्वयं भवेत्स्तेयं हृत्वापव्ययते च यत् ३३२
यस्त्वेतान्युपक्लृप्तानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः
तमाद्यं दराडयेद्राजा यश्चाग्निं चोरयेद्गृहात् ३३३
येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते
तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ३३४
पिताचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः
नादराड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मे न तिष्ठति ३३५
कार्षापणं भवेद्दराड्यो यत्रान्यः प्राकृतो जनः
तत्र राजा भवेद्दराड्यः सहस्रमिति धारणा ३३६
अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम्
षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत्क्षत्रियस्य च ३३७
ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वापि शतं भवेत्

द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणविद्धि सः ३३८
वानस्पत्यं मूलफलं दार्वग्न्यर्थं तथैव च
तृणं च गोभ्यो ग्रासार्थमस्तेयं मनुरब्रवीत् ३३९
योऽदत्तादायिनो हस्ताल्लिप्सेत ब्राह्मणो धनम्
याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः ३४०
द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके
आददानः परक्षेत्रान्न दण्डं दातुमर्हति ३४१
असंदितानां संदाता संदितानां च मोक्षकः
दासाश्वरथहर्ता च प्राप्तः स्याच्चोरकिल्बिषम् ३४२
अनेन विधिना राजा कुर्वाणः स्तेननिग्रहम्
यशोऽस्मिन्प्राप्नुयाल्लोके प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ३४३
ऐन्द्रं स्थानमभिप्रेप्सुर्यशश्चाक्षयमव्ययम्
नोपेक्षेत क्षणमपि राजा साहसिकं नरम् ३४४
वाग्दुष्टात्तस्कराच्चैव दण्डेनैव च हिंसतः
साहसस्य नरः कर्ता विज्ञेयः पापकृत्तमः ३४५
साहसे वर्तमानं तु यो मर्षयति पार्थिवः
स विनाशं व्रजत्याशु विद्वेषं चाधिगच्छति ३४६
न मित्रकारणाद्राजा विपुलाद्वा धनागमात्
समुत्सृजेत्साहसिकान्सर्वभूतभयावहान् ३४७
शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते
द्विजातीनां च वर्णानां विप्लवे कालकारिते ३४८
आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च संगरे
स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन्धर्मेण न दुष्यति ३४९
गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम्
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ३५०
नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन